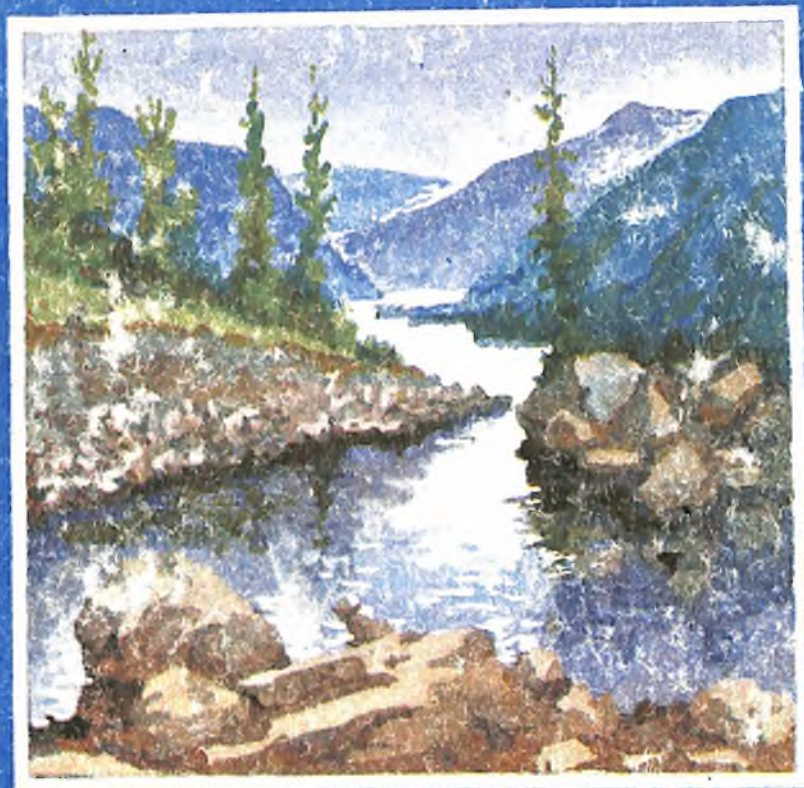

УДК 81.632.1я72
С 900

АЛТАЙ ТИЛ

5

СӨСТИН ТАБЫШТАРЫН ЫЛГААРЫ.

ЫЛГААР ПЛАН

1. Сөстин үйелери, согултазы.

2. Ундү табыштары: кату ла јымжак; эрин чөйилер ле эрин чөйилбес; кен ле тапчы; узун ла кыска.

3. Туйук табыштары: үнгүр ле тунгак; эжерлү ле эжери јок.

4. Табыштарынын ла букваларынын тоозы.

ЫЛГААРЫН ТЕМДЕКТЕП КӨРГҮСКЕНИ

Айдып ылгаары:

Бичип ылгаары:

јарыткыш

ја-рыт-кыш

јарыткыш деп сөстө үч үйе:

ја-рыт-кыш, согулта калганчы үйезине түжет.

Ундү табыштары: [а] — кату, эрин чөйилбес, кен, кыска;

[ы] — кату, эрин чөйилбес, тапчы, кыска.

Туйук табыштары: [ј] — үнгүр, эжери јок;

[р] — үнгүр, эжери јок;

[т] — тунгак эжерлү(д);

[к] — тунгак, эжерлү(г);

[ш] — тунгак, эжерлү(ж)

Јарыткыш деп сөстө 8 буква, 8 табыш

ј [ј] — туйук, үнгүр

а [а] — үн., кату, кен,

р [р] — туйук, үнгүр,

ы [ы] — үн, кату, тапчы,

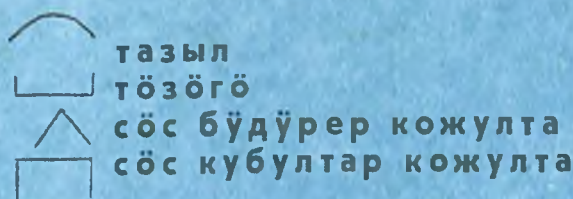
т [т] — туйук, тунгак,

к [к] — туйук, тунгак,

ш [ш] — туйук, тунгак

8 б., 8 т.

СӨСТИҢ УЧУРЛУ БӨЛҮКТЕРИН ТЕМДЕКТЕРЛЕ КӨРГҮЗЕРИ:

СӨСТИҢ БУДУМИН ЛЕ БҮТКЕНИН ЫЛГААРЫ:

I. Сөстин бүдүмин ылгаары — учурлу бөлүктө-
рин бөлип көргүзөр.

1. Сөстин бүдүмин ылгаар план:

- 1) Төзөгөзи.
- 2) Сөс кубулта кожултазы.
- 3) Тазылы.
- 4) Сөс бүдүрер кожултазы.

2. Ылгаарын темдектер ле көргүскени:

ös [ти] özüm [ге] күнчыгыш [та]

II. Сөстин бүткенин ылгаары — сөс канайда
бүткенин жартаар (ненин болужыла эмезе кандый
эки сөстөн).

1. Сөстин бүткенин ылгаар план:

1) Сөстин лексический учурын жартаар (тем-
дектезе: үредүчи — кемди-кемди, неге-неге үре-
дип турган кижии).

2) Угы жаңыс сөслө түндөп, кандый бөлүгинен
бүткенин (үредүчи — үредү), ненин болужыла
бүткенин көргүзөр (-ЧИ сөс бүдүрер кожулта).

2. Бичип ылгаганы ла темдектер ле көргүзери:

үредү ← үрет үредүчи ← үредү

Н. Н. Суразакова

АЛТАЙ ТИЛ

5-чй класска

*Туулу Алтайдагы албатыг уредүзинин
башкартузы јоптогон*

ТУУЛУ АЛТАЙ РЕСПУБЛИКАНЫҢ БИЧИК ЧЫГАРУЗЫ

81.632.1172

~~81.631.0-922~~

81.2 Алт 922

С 900

Наука билим редакторы Тыбыкова А. Т., филология наукалардын докторы, үредүчилердин үредүзин бийиктедер институттын алтай тил ле литературанын, орус тил ле литературанын кафедразынын башкараачызы.

Рецензенттер: Киндикова Н. М., филология наукалардын-кандидады, албаты үредүзинин националь-ный проблемаларынын институтунын бөлүгинин башкараачызы;
Телуков Н. В., үредүчилердин үредүзин бийиктедер институттын алтай, орус тилдердин ле литературанын кафедразынын доцент жамызын бүдүрөөчи.

A1427 L2

Горно-Алтайская
областная б. б. библиотека
им. М. И. Калашникова

С 4306020350—003 4 -92
M138(03)92

© Горно-Алтайское республиканское
книжное издательство, 1992

Кару балдар, бичиктин кыптарына — тил керегинде
науканын байлык телекейине бараткан жорыгар көңү
ле жедимдү болзын!

Тилим — ол ай-канадым,
Айас тегеридий ару,
Алтай жеримдий кеен,
Айаң көлдөриндий агару.
Тилим — ол менин өзүмүм,
Тазылым болгон албатым.
Тилим — ол менин магым,
Төрөл жерим, Алтайым.

Э. Тоюшев.

1. Тил керегинде кычырып алала, куучындап берер.

ТИЛ. ЭЛ-ЖОННЫҢ ЖҮРҮМИНДЕ ОНЫҢ УЧУРЫ.

Тил — улус ондожотон төс эп-арга. Тилдин болужыла улус бой-бойыла куучындажып, бой-бойын ондожып, күүн-санаазын, сезимин чыгара айдып жат.

Тил, улус ондожотон эп-арга болуп, эл-жоннын жүрүмиле, ол тилле куучынданып турган улусла колбулу. Тил жогына жүрүм болбос — жүрүм жогына тил де болбос.

Тил жебрентик өйдө улустын жаба бүдүргөн ижиле кожо табылган. Улуска бой-бойын ондожорго, өмөлө иш эдерге, жөоп алган ченемелин ле билгирлерин алыжарга тил болушкан.

Алтай албатынын оос чүмделгизи, ондо салынган санаа-шүүлтези, күүн-табы, көрүм-сезими озо-озо озо чактан эмдиги өйгө жеткени, келер өйгө улалып барары — тилдин шылтузы.

Жүрүмнин темигүзиле кожо тил база темигип ле кубулып жат. Жүрүмде болгон кубулталар анчада ла тилдин сөзлигинен билдирер.

Бистин төрөл алтай тилис жүрүмле кожо база темигип ле кубулып келген. Көчкүн алтай албаты XIX чакта жаңыс жерге чук жадып баштаарда, олордын жадын-жүрүми, айыл-журты, ижи-тожы, тудунган-кабынган немелери база кубулган. Онон улам тилде жаңы сөстөр табылып, тилдеги бар кезик сөстөрдin учуры элбеген. Темдектезе: бичикчи, үредүчи, үренчик, өмөлик, нөкөрлик, на-йылык, көрү (смотр), кычыру (призыв), биригү (объединение), кыймыгу (движение), жаңырту, жаңырта төзөш (перестройка), о. ө.

Алтай албаты орус албатыла узактан бери кожо жадып ла иштеп жүргенинен улам алтай тилге көп орус сөстөр лө орус тил ажыра өскө

дö тилдердин сöстöри кирген, темдектезе: печке, потолок, совет, школ, почта, магазин, јикпе (юбка), пöтүк (петух), о. ö. Калганчы öйлöрдö кирген сöстөр: космос, спутник, агропром, экология, приватизация, о. ö.

● Тил канайда табылган? Эл-јоннын јүрүминде тил кандый учурлу?

2. Алтай-тил ле албатынын јүрүминде онын учуры керегинде кычырып алала, куучындап берер.

Алтай тил—алтай албатынын национальный тили. Ол түрк тилдер ортодо база бир јебрен тилдердин бирүзи. Алтай тил јебреннен бери темиhip келгенин онын сöзлиги керелеп јат. Алтай сöзликте јебрен түрк сöстөр көп, темдектезе: ай, айас, ал, ач; бар, бир, бай, баш, бут, бичик, билик, булут, булга (к); эки, эпчи, эр, эл, элчи, эм, эбирү; ич, изи, ишчи; јай, јети, јабыс, јал, јар, јарым, јарын, јастык, јаш, јат, јер, јол, јок; кеч, кел, кеме, кен, кеп, киш, көл, күч, көр, күн; семис; таш, тайак, тарт, төрт, тамыр; ором, омор, от, он, öч; уја, ујат, о. ö.

Алтай албатынын түүкизинде төрөл тили јаан учурлу. Төрөл тилиле албаты јебреннен бери кожон-кокпырын, табыскак-чөрчөгин чүмдеп, баатырлар керегинде кай чөрчөктөрин айдып келген. Алтай тилле албатынын байлык фольклоры, М. В. Чевалковтын чүмдемелдери ле орус тилден көчүрген баснялары кепке базылып чыккан. Алтай бичиичилердин: Мундус-Эдоков, Чагат-Строев, П. В. Кучияктын бичиктери ле ады јарлу кайчы Н. Улагашевтин чөрчөктөри, И. В. Шодоевтин, А. Саруеванын, Л. Кокышевтин, Э. Палкиннин, А. Адаровтын, Б. Укачиннин, Ј. Каинчиннин, о. ö. төрөл тилле чүмделген бичиктери, альманах ла «Алтайдын чолмоны» деп газет чыгып јат. Алтай тилле школго керектү бичиктер тургузылып чыгат. Төрөл тилин алтай

балдар школдо, аңылу орто ло бийик үредү заведениелерде үренип јат.

Төрөл тилдинг учурын алтай бичиичилер бийик баалаган.

3. Төрөл тил керегинде алтай бичиичилердинг үлгерлеринен алган үзүктерди чокым-јарт кычырап.

Ак-јарыктын алдына келеле,
Айлу-күндү јеримди көрөлө,
«Алтайым» деген алтай тилим,
«Энейим» деген эрке тилим...

Албатымнын айткан санаазы — сен,
Амадап жүргенде кожоңы — сен,
Адамнан арткан јөөжөзи — сен,
Энемнин берген энчизи — сен.

Л. Кокышев.

Чалгыдан эткен тилимде
Куулгазынду кожоң бар.
Јажу јымжак үнимде
Јүрекке тийер ийде бар.

А. Ерегеев.

Төрөл тилис
омок угулзын!
Төрөл тилис
јайымыс болзын!..
Јүрүмде, иште —
качан да болзо,
Төрөл тилибис
јенүге кычырзын!

Хаджи-Мурат Дзугзати,
осетин бичиичи.

● Төрөл тилдинг кандый учуры керегинде айдылган?
Јараган үзүкти чыгара бичип алала, эске үренип алар.

4. Кычырып алала, сурактарга каруу берер.

ЛИТЕРАТУРНЫЙ ТИЛ.

Алтай национальный тилдин тӱзӱлгӱзи — литературный тил. Литературный тил — ол бичиктердин, газеттердин, театрдын, радионун ла телекӱрӱлтенин, учреждениелердин ле ӱредӱлӱ заведениелердин тили. Школдо литературный тилди ӱренип јат.

Литературный тил—кемјилген (нормированный) тил. Сӱстӱрдин айдылары, сӱстӱрди ле грамматиканын кеберлерин талдап тузаланары, эрмектерди тургузары литературный тилде аңылу ээжилерден эмезе кемјӱлерден (нормадан) камаанду.

Литературный тил эки бӱдӱмдӱ: оосло айдар тил ле бичиир тил. Оосло айдар тил — айдатан, угатан куучын-эрмек. Оос куучын-эрмекте табыштарды, сӱстӱрди, эрмектерди чике айдары, ӱнди (интонацияны) ле согултаны ајаруга алары керектӱ. Оос куучын-эрмекте јенилинче кыска тегин эрмектерле тузаланары эптӱ.

Бичиир тил бичишле колбулу. Бичиир тил орфография ла пунктуация јанынан чын ла чике болор учурлу. Бичиир тилде кӱп сабазында колболу эрмектерле тузаланар.

- Литературный тил деп кандый тилди айдар?
Оосло айдар тил ле бичиир тилдин башказы кандый?

I — IV КЛАССТАРДА ҮРЕНГЕНИН КАТАП КӨРӨРІ.

1§. Эрмек. Төс лө эчени члендер. Сөстин бөлүктери, оорды чын бичири. Колболу сөстөр.

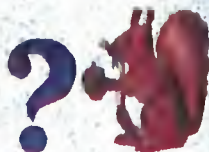
5. Үлгерди чокым-јарт кычырар. 1-кы ла 2-чи төртјолдык-
тардагы эрмектердин төс лө эчени члендерине сурак тур-
гузып көргүзер.

1. Күски соок өдүни салкын
Кышла кенете жүзуме тынды.
Кардын темдеги — өлө сагыскан
Канады кажайып, агашка отурды.
2. Ат турган јерге аңчылар јуулар.
Айыл турган јерге айылчылар јуулар.
3. Алтай кижинин бичиги —
Айландыра турган ар-бүткен.
Айландыра турган ар-бүткен —
Ончо бичиктер бичиги.

Б. Укачин.

1. Карарткан сөстөрдүн бөлүктөрүн адап берер.
2. Эрмекте сөстөрдү бой-бойыла кандый кожулталар
колбоп јат?
3. Сөс бүдүрер ле сөс кубултар кожулталарды канай-
да ылгаштырар? Үлгерден көргүзер.
4. Сөстин төзөгөзи кандый бөлүктөрдөн турар?
5. Үлгерден јаңыс укту сөстөрдү таап, чыгара бичиир.
Кажы ла бөлүгүн чийү темдектериле көргүзер.
6. Ун деп тазылду јаңыс укту сөстөрдү бойыгар ко-
жуп бичигер.

6. Кеп ле укаа сөстөрдү кычырып, учурын
јартагар.

1. Шонгордын көзи курч — ойгордын сөзи
курч.
2. Күски күндөр салкынду — кышкы

күндер соокту. 3. Керекти чала баштаба — баштазан, этпей таштаба. 4. Атты таңмазынан таныыр — кижини **угынан** таныыр. 5. Күүк этсе, көк өзөр — таң атса, күн өксөөр.

● Карарткан сөстөрдүн чын бичилер ээжизин айдып, оларды чыгара бичигер. Тазылын коштой бичигер. Андый сөстөрдү бойыгар кожыгар.

Көргүзү: көзи — көс, ...

7. Кычырып, эске алынар. Бу сөстөргө кандый табыштан башталган кожулталар кожулар? Ненин учун?

Паровоз, виноград, четверг, гараж, дуб, КАМаз.

● Кажы ла сөскө башка-башка кожулталар кожуп бичигер.

Көргүзү: Паровозтор, паровозто, паровозко.

8. Үлгерди чокым-жарт кычырар.

Элден-јоннон иштеп алганы
Айына-кыжына јиирге јетпес,
Тон-өдүкке берерине јетпес...
Бир катап јокту Туујы
Ай кулагыла тындап отурза:
«Күрен-сары кебин кийген
Күс једип келген» — дејет.
Бала-барка сүүнијет.
Аркадагы кызылгаттар,
Эт ошкош, кызарыјат.

Ч. Чунижеков.

● Колболу сөстөрдү таап, тазылдарын көргүзөр. Олор кандый эки сөстөн бүткен?

9. Колболу сөстөрдүн ле карартқан сөстөрдүн чын бичилерине ајару салып кычырар.

Алтайыс кебистий алтын-сары кебин качан ок жабынып алган јадыры. Бистин кеен ле арчын јытту Алтайыстын јаражын көрөргө, аржан суу-

ларын амзаарга **Ыраак** Күнбадыштан, **соок** Түндүктен, жаркынду Түштүктен **туристтер** келгилейт. Олор бистин жерлежис — кинорежиссёр В. Шукшиннин чыккан-өскөн жери Сросткада, «Кадын», «Алтын-Көл» турбазаларда ла өскө дө жараш жерлерде болодылар.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● 1-кы эрмектин төс ле эчени члендерин сурак тургузып көргүзөр. Бичип алар.

10. Кычырар. Текстте не керегинде айдылганына аяру салар.

САРАТАН.

Улаган аймакта Саратан деп журт бар. Саратан деп ненин учун адалганы керегинде каргандар мынайда куучындап жат.

Азыйда бу жерле сойонг (тува) укту улус жорыктап жүрген эмтир. Бир күн олордын төөзи өлүп калган. Төөнин өни **сары** болгон. Сойонг тилле акталап койгон төөни **атан** деп айдыжатан болуптыр. Онон улам сойондор бу жердин ады **Сарыатан** болзын дешкендер. Ойлөр өдүп, **Сарыатан** деп сөс **Саратан** болуп калган.

Кеп-куучыннан.

● **Саратан** деп сөс кандый эки сөстөнг бүткен эмтир?

Бойыгар куучын тургузып бичиирге белетенип алыгар. Слердин журттыг, кобы-жиктердин, туулардын, суулардын аттары керегинде нени билеригер, кемненг уктыгар?

11. Кычырар. Орус тилден кирген сөстөрдin кожулталарына аяру салар.

Элден озо перестройка бистин ороондо көндүксин деп санандым, онон бистин орооннын ас тоолу албатыларынын жадын-жүрүмин ондолтор жанынан, олордын тилин, көгүс байлыгын, искусствозын корыыр жанынан туружарым, бистин жашөскүримнин үредүзи ле таскадузы жаранзын деп амадайдым. Жоннын күүни аайын-

ча, культуранын кереес байлыктарын энчилеп корыырында ла көптөдип-өскүреринде туружар амаду бар.

Кандый да орооннын, кандый да калыктын орныгып, өзөтөнinin тазылы — бийик культура-да...

Академик Д. С. Лихачевтын айткан куучынынан.

● Карарткан буквалар кандый табышты темдектеп жат?

12. Үлгерди чокым-жарт кычырар.

Агаш-таштын тазылы жерде,
Аң-куштардын жемиди жерде.
Курт-конгыстын тамзыгы жерде,
Албатылар тазылы база жерде.

Эне жер — өскөн жер, жажыл жер —
Үргүлжиге оны кичееп жүрелик..
Канча чактарга камык үйелер,
Жеристи айлыс деп, айдып өзөлик.

Агаш-тажысты, аң-куштарысты
Астатпай, атомнон корып алалы.
Өскөн, чыдаган, өлөтөн жеристи
Өскө үйелерге энчилеп салалы.

Б. Суркашев.

● Үлгерде кандый шүүлте салынган эмтир?
Карарткан сөстөрдin чын бичилерин жартагар.

КУУЧЫН-ЭРМЕКТИҢ БӨЛҮКТЕРИ.

Куучын-эрмектин бөлүктөрүн тил керегинде науканын **морфология** деп бөлүгү үренип жат.

2§. Адалгыш. Жарталгыш. Солума. Тооломо. Глагол.

13. Кычырар. Таныш куучын-эрмектин бөлүктөрүн адап көргүзөр. Кажы ла куучын-эрмектин бөлүгүн бой-бойынан канайда ылгаштырар?

Бу керек **Ада-Төрөл учун** Улу жуунын калганчы жылында болгон. Бистин бригадабыс Күберги деп өзөктө өлөң эдип турган. Бого келген күннин эртенгизинде ургун жанмыр жаап, биске, бугул тартып турган уулчактарга, **эртен турадан** ала эдер иш жок болгон. Теп-тегин канайып отурар. Кайыңдар кезип, волокушалар эткенис. **Тал-түштин кийнинде** дезе кызылгат тергенис.

У. Садыков.

● Карарткан адалгыштарды кожо турган сөстөриле чыгара бичигер.

14. До города, за мир, после уроков, с вечера, до утра, около дома — деп орус сөстөрдү алтай тилге көчүрүп бичигер.

Учун, ала, кийнинде, жанында, жетире — бу кандый сөстөр?

Орус тилде андый сөстөрдү канайда адап жат?

15. Озо кычырып алала, тынду ла тын жок не-немени темдектеп турган адалгыштарды чыгара бичигер. Суракта-рын коштой база бичигер.

Көргүзү: Акамла — кемле? Чаналарысты — не-ни?

Мен акамла кожо чаналарысты кийип, агаши аразына ууландыс.

Кайыгнын төзинде бир түлкү жаңыс жерге айланып турды. Түлкү бисти көрбөйт. Ол кардын алдынан нени де чыгарып келди. Кандый да жаан куш түлкүнин олжозына кирген болгондой.

Күртүктер, сымдалар, чай деп куштар кардын алдына кирип, конгылап алат. Сүмелү түлкү кардын алдында отурган куштын бирүзүн тудуп алган эмтир.

● Чыгара бичиген адалгыштарды орус тилге көчүреле, ологорго сурак тургузар. Орус тилде кто? (кем?) деп суракка кандый адалгыштар каруу берет? Алтай тилде кандый?

16. Улгерлик жолдыктарды кычырар. Карарткан адалгыштарга сурак тургузып, кубулткыжын айдар.

1. **Жаскы күннин** чогына

Лажара берди **ажаштар**.

Ыраак жылу **ороондордон**

Ланып келди **кушкаштар**.

2. Күмүш үндү конгыр **күүк**

Агаш-ташту **Алтайда** эдет.

Албаты сүүген алтын **күүк**

Чүми жок **кожонун** жүрекке эбелет.

3. Ару кейди тартынып,

Амадап жүрер **күүним** бар.

Күннен ийде алынып,

Күчимди берер **күүним** бар.

Б. Суркашев.

Адаручы, күн, мот деп адалгыштарды кубултып алар.

Т.	кем?	адаручы	не?	кун	мот
Э.	кемнин?	...	ненин?	...	...
К.	кемди?	...	нени?	...	...
Б.	кемге?	...	неге?	...	...
О.	кемле?	...	неле?	...	...
Л.	кемде?	...	неде?	...	...
Ч.	кемнен?	...	неден?	...	...

● Ненин учун кезик кожулталар үнгүр туйуктан башталып жат, кезиги тунгак туйуктан? Онызы неден камаанду?

17. Кеп ле укаа сөстөрдү кычырар. Карарткан адалгыштарда ненин учун эки түнөй туйуктар коштой туруп бичилет?

1. Ишти тилле этпей, колло эт. 2. Койоннон коркызан — айуга учураарын. 3. Атты чалмадап тудатан — анды тузактап тудатан. 4. Кедер ат чанакка коомой — кедер кижиге жонго коомой. 5. Тоннын топчызы — жоннын элчизи.

● Ол адалгыштардын кубулткыжын үстине бир буква ла көргүзүп, эрмектерди бичигер.

18. Үлгерлерди чокым-жарт кычырар.

Колболу адалгыштарды көргүзөр. Олорды канайда таныыр?

1. Качан да болзо үстинде
Үч-Сүмер туубыс сурлазын.
Качан да болзо көксинде
Каракол суубыс шуулазын!

Б. Бедюров.

2. Алтайым эмес болзо,
Ак-жарыкта жүргей нем?
Эне-тилим жок болзо,
Эрмек-сөс айткай нем?

Л. Белеков.

3. Жастын жагарын угуп,
Жардымнан тон жайылды.
Кыштын кыңзыжын угуп,
Курым кезе тартылды.

Б. Укачин.

● Жүзүннүн кожулталарын алынган адалгыштарга жүзүннүн солумаларын кожуп, чыгара бичигер.

Көргүзү: Бистин туубыс, ...

19. Текстти кычырып алар. Карарткан сөскөлбулар кандый куучын эрмектин бөлүктөрүнөн турганын тартап берер.

Ульяновтордын билези Симбирскте бойынын **жаңы туразына** көчүп келген.

Балдар үредүдөн **бош ойдо** садта, айылдын жанында иштегилейт. **Эски яблоняларды** тазыыла кодорып, **олордын** ордына **жаңы, оогош яблонялар** отургыскан. Уактарды, чалкандарды жулуп, садты арутаган. Энезине парник эдерге болушкан.

Кышкыда **оогош ағаштар** соокко тоңуп калбазын деп, балдар оморды айландыра кар чоккон.

Жаскыда садта ла туранын жанында **көк өлөн** жажарып, **жаш** ағаштардын жалбрактары жайылып, жерден энезинин отургыскан **жараш** чечектери көрүнүп келет.

3. Воскресенская.

● **Сад, яблоня, парник** деп адалгыштарды кубулткыштарла кубултып бичигер. Кожулталарынын чын бичилерин тартаар.

20. Кычырып, тарталгыштарды көргүзөр. Омор кандый суракка каруу берет, нени көргүзөт? Кандый сөсти тартап жат?

Тенгери **чап-чанкыр**, Кадын **жап-жжыл**, көс кылбыгар **жалтырууш**. Та суу, та сур жаркын. Туулардын жүстери **ноп-ногон, омок-седен**. Койу аркалары **жеңил серүүн** тынгылайт. Топчылай эмегеннин жүрегинде дезе бүгүн солонгынын бастыра өңдөри, санаазы бу түмөн чечектерге бүркеткен жалан ошкош **жайым ла кеен**.

Ж. Каинчин.

21. Текстти кычырар. Тарталгыштардын учурын тартаар.

... Узун бийик темир столмор Жети-Юдоны табарып, жаан боочыларды ажып, чап-чанкыр

тракт жолды кыйулап, Чуйды өрө ууланды. База ла эмеш ойлор өтсө, столмодон столмого кере тартылган эмиктерле электроот бийик туулардын койнындагы журттарга сүүнчилү једип барар.

Т. Шинжин.

● Бичип алар. Јарталгыштарды кожо турган адалгыштарла кожо чийү тартып коргузер.

22. Эрмектерди кычырар. Кижинин кылык-јаңын ла күүнтабын көргүскен сөстөрдү чыгара бичип алар.

1. Ада-Төрөл учун Улу јууда бистин ороннын көп укту албатылары турумкайын ла јалтанбазын, чындыгын ла ат-нерезин көргүскен.

2. Корболоп өскөн эмдиги үйе,
Чымалылар чылап нак јүректер.
Албатыбыс ороондо тоомјылу болзын,
Адару чылап иштенип јүректер.

В. Келюев.

● Кижинин јакшы кылык-јаңын көргүзетен јарталгыштарды бойыгар кожуп бичигер.

23. Јурукта не јуралган, кажызынын ла бүдүми, өңи, кылык-јаңы кандый? Јарталгыштарла көргүзип бичигер.

Тузалангадый сөстөр: сүмелү, кулугур, сары, көк, ак, кортык, ач, казыр.

24. Карарткан сөстөрдүн чын бичилерине ажару салып, чөрчөкти кычырар.

САЛКЫН ЛА КҮН.

Жаан жолло таң атту жорыкчы бараткан. Оны көрүп, Күн ле түндүктүн чугулчы Салкыны олордын кемизи күчтү деп сөс блаашкандар.

Салкын айтты:

— Мен ого табарзам ла, онын катанчызы уча берер.

Анайып айдала, ол бастыра күчиле үрди. Же Салкын канайып та чырмайып үрзе, жорыкчы катанчызын кымынып, онон ары барып ла жатты. Салкын чек казырлана берди, көөркий жанмыр ла кар жаадырды. Жорыкчы Салкынды кармап, катанчызын курчанып алды. Катанчыны чечип болбозын Салкын билди.

Салкыннын күчи жетпегенине Күн күлүмзиренеле, булуттын кийинен чыгып, жерди ле соокко тонуп турган жорыкчыны жылыдып ийди. Жорыкчынын эди-каны жылыды. Күнге быянын айдала, катанчызын чечип, канжаалап алды.

— Жакшызын ла жалакайын жетиргени чугулданып казырланганынан артык болгонын көрдин бе? — деп, Күн чугулчы Салкынга айтты.

● Солумаларды көргүзөр.

25. Кычырып, жарталгышка адалгыштан сурак тургузар. Жарталгыштарын божодып кычырар. Адалгыштар качан толо жарталып жат?

1. Тынчу энирлер,
Эрте тандалар,
Эрке эзиндер,
Тосток чалындар
Поэттин жүрегине кереес.

Б. Суркашев.

2. Эне-төрөл јеристе
Эңчейгенче јүрерис.
Эмил-сайлу кузугын
Эрикпестен чертерис.

Г. Елемова.

3. Торко өлөнниң өдү јыды,
Тосток чалыннын эрке јаркыны,
Күркүрее сууның үргүлји табыжы,
Ээрлү аттын ыраак киштежи
Көксиме өдүп, томылып јат.

А. Ередеев.

● Карарткан јарталгыштарды адалгыштарыла кожо чыгара бичиир. Сөс бүдүрер кожолтау јарталгыштардын кожолталарын чийү темдектериле көргүзер.

26. Алтай ла орус тилдин кубулткыштарын бичип, **чанкыр** тегери ле **голубое небо** деп сөсколбуларды кубултып тундегер. Олордын башказы незинде, айдып беригер.

27. Јүзүнниң солумаларын эске алынып, озо адап беригер. Текстти кычырып, солумалардын јүзунин, тоозын, кубулткыжын танып айдыгар.

Сен кичинек болорында, энең сенин орынын-нын јанында уйку јогынан көп тундер өткүрген! Сени јаанадып аларга көп күчин салган! Эмди де, байла, сени кичееп көрөт.

Сен амыр уйуктап јадын, ол дезе тунге јетире чулуктарыңды јамап јат, эмезе чамчаларыңды јунуп јат.

Бу килемјиге каруу эдиң, сен ого база кандый бир јакшыңды јетирип тур. Сыранай кичинек немеден башта. Оныла кожо оромло барадала, уур сумканы ого туттурбай, садып алган немелерди бойың тудунып апар.

Айылдын ижине јаантайын нени-нени болу-жарга кичеен. Суу экел, одын јар, тура јун. Бо-зулар кабырып, такаалар азыра.

Сеге бу ончозы оок-теек иш деп бодолор. Је энең сүрекей сүүнер.

28. Скобкадагы солумаларды керектү кубулткышка тургузып, текстти кычырар.

Карагула уйуктап жаткан. (Ол) үстинче бир чычкан мантады. Карагула ойгоноло, (ол) тудуп алды. Оны божотсын деп, чычкан карагулага мынайда айтты: «Сен (мен) божодып ийзең, мен (сен) качан бир болужымды жетирерим». Чычкан ого болуш жетирерге турганына карагула каткырала, (ол) божодып ийди.

Мынын кийинде аңчылар карагуланы тудала, агашка жаба танып салдылар. Чычкан карагуланын огырып турганын угуп ийеле, мантап келип, армакчыны үзе кертеле, мынайда айтты: «Сенин сагыжыңа кирип туру ба? Сен менин болужым жетирерим дегениме каткырган, чычкандар да болужын жетирип турганын эмди сен көрүп жадын».

Л. Толстой.

29. Жаңыс тоодо турган жүзүннүн солумаларын кубулткыштарла кубултып бичиир. Көп тоодо турганын айдып кубултар.

30. 1-кы жүзүннүн солумазын 2-чи жүзүнле солып кычыраар. Жүзүннүн солызаар кезик глаголдордын ла адалгыштардын кожулталары база кубула берерин ундыбагар.

Мен аңдап жүргөм. Менин ийттерим агаш аразынан койон табала, онын кийинен сүрүжип, мантай бергендер. Мен ак жерге чыгып, оларды сакып тургам. Агычакта бийик төңөштөр турган. Ийттер ары-бери мантажып, койонды таппай турдылар.

Мен болгобос жанынан туура көрзөм, менен беш ле алтам кире жерде турган төңөштин бажында койон отуры. Койон ого ийттерден качып чыккан. Ол мен жаар көрүп, бир де кыймыктанбай турды. Менен качпай турган койонды адарга меге эби жок боло берген. Мен мылтыгымды жүктөнип, ийттеримди кычырала, жана бердим.

Көргүзү: Сен андап жүргөн. Сенин ийттерин агаш аразынан койон табала, онын кийнинен сүрүжип, мантай бергендер...

31. Текстти кычыар. Тооломолорго сурак тургузар.

Совет Союзтын Геройы Трофимов Николай Андреевич 1914 жылда чыккан. Турачак аймакта Кичү-Чебечен журтта жаткан. Черүге 1940 жылда барган. Николай Андреевич Трофимов 1941 жылда **Москванын** жуугында, Дубосеково **разъезде**, ат-нерелү тартышкан 28 герой-панфиловецтердин бирүзи. Панфиловецтерле кожо Трофимов **фашисттердин** 50 танкына удурлажа тартыжып, бу жуу-согушта **геройдын** олүмиле жыгылган.

● Кандый сөстөр жаан буквадан бичилгенин темдектеп жартагар. Карарткан сөстөрдин чын бичилер ээжизин база жартагар.

32. Кычыар. Тооломолорды көргүзип, сурак тургузар. Бичип алар.

ТОРТ ЭЭЖИ.

Бир ойдө Аркадий Гайдар Ваня Молявиннин деремнезинде жаткан. Ваня онын айлына келип туратан.

Бир катап ол писательле кожо балыктап барган. Түн кире берген. Олор конор деп шүүштилер. Түн жылу ла тым болгон. От салып алала, куучындажып отурдылар. Гайдар Ваняга төрт ээжи айдып берди. Баштапкызы — жалтанбас болоры. Экинчизи — ак-чек болоры. Учунчизи — качан да керик болбой жүрери. Төртинчизи — орооннын жакшынак уулы болоры.

Гайдар Ваняны он жылдын бажында табала, бу ээжилерди ол канайда бүдүрип турганын көрөр болуп молжонды.

● Слер бу ээжини бүдүрип турыгар ба?

Орооннын, ээжилери деген сөстөрдин бөлүктөрүн темдек чийүүлерилен көргүзөр.

33. Үлгерлердин узуктерин кычырып, глаголдорго сурак тургузар. Јүзүнн ле ойин көргүзөр. 1-кы төртжолдыкты бичип алала, баштаачы ла айдылаачыны чийу тартып көргүзөр.

1. Тонуп калган жиилектер,
Апагаш карга төгүлет.
Суалгыштын жанында
Көктийектер секирет.

Т. Садалова.

2. Мени туулар койдонгон,
Чөрчөгин күүледе кайлаган,
Кабайымды салкын жайкаган...
Агын суулар кожомыла
Ада жаштан соодоткон,
Жаландар түмөн чечегиле
Жайа түжүп ойноткон...

Ј. Кыдыев.

3. Школго кичинек уулчак келди.
Улус оны эмди үренчик дешти.
Кийис чөйилер — кижы өзөр.
Уулчак жаанаар — сагыш кожулар.
Жаанап келзе, канайда адаар?
Айса инженер дежер, айса — поэт,
Айса геолог болуп ол үренер.

С. Суразаков.

34. Кычырар. Карарткан сөстөргө глаголдон сурак тургузар. Ол кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

Ай-карануй түн. Момый суббот күнде кедертинде койдо жаткан ада-энезине баратты. **Эртен** ол **анда** кой кабырар. Ол **бүгүн** сүрекей ырысту кижы: сыгырарга үренип алган. А ырысту кижиге коркотоны санаазына кирбес, онын учун ол, түн де болзо, жүрүп отурган. Кырдын

бажына чыгала, ачу-корон сыгырыш ийзе, кой-
лор сан төмөн санаа жок түшкүлеер.

Ж. Каинчин.

- Кубулбастарды глаголдорыла кожо чыгара бичиир.

35. Журукты көрүп алар. Куучын тургузарга белетенер.
Алтын-Кол керегинде кожон, үлгөр, куучын, журуктар
талдап алар.

36. Куучын-эрмектин болуктери керегинде куучындап бе-
реге белетенип алар.

ЖОМОНОР СУРАКТАР

1. Кажы ла куучын-эрмектин бөлүгин адап, учурын
жартаар. Олордын кажызы ла эрмекте кандый член болуп
турат?
2. Адалгышты жарталгыштан канайда ылгаштырар?
Олордон солуманы ла тооломону канайда ылгаштырар?
3. Адалгыштын кубулткыжын канайда таныыр?
4. Алтай тилде адалгыштар, орус тилге көрө, бир
ээжиле түней кубулуш турганын жартагар?
5. Жарталгыштын аңылу башказы керегинде нени би-
лип алдыгар?
6. Глагол керегинде нени билип алдыгар?

СИНТАКСИС. ПУНКТУАЦИЯ. КУУЧЫН-ЭРМЕКТИҢ КУЛЬТУРАЗЫ.

Синтаксис — тил керегинде наўканын бөлүгү, сөсколбуны ла эрмекти үренип жат.

Синтаксис — грек сөс: «син» — **кожо, жаба** дегени; «таксис» — **колбу, биригү** дегени.

Пунктуация — синтаксисле колбулу, токтой түжер темдектерди эрмекте чын тургузарына үредип жат.

3§. Сөсколбу. Төс сөс лө камаанду сөс.

37. Эрмектерди кычырар. Сурактардын болужыла сөсколбуларды таап көргүзөр.

Мен бийик кырланга түргөн чыгып келдим. Алдымда элбек жалан жатты. Ыраактан сыгынын үни угулды. Мен орык жолло ичкери бастым. Кичинек ак жаланга чыгып келдим. Ак жалаңда алты айры муусту сыгын алдымда турды.

● Сөсколбуларды көргүскени аайынча сурактарыла кожо чыгара бичиир. Баштаачы ла айдылаачыны бичибегер.

Канайда? Түргөн чыгып келдим, **неге?** кырланга чыгып келдим, **кандый?** бийик кырланга.

Эрмекте сөстөр бой-бойыла шүүлтенин ле кожулталардын, кожулта ла улантынын болужыла колбожып, сөсколбу бүдүрүп жат. Колбошкон сөстөрдү сурактардын болужыла табар.

Сөсколбу не-немени, эдилгени чокумдап, тартап адап көргүзөр: эрте ойгонды, школго барды, түргөн басты.

Сөсколбу төс сөстөн лө камаанду сөстөн турар.

Сөскөлбуа сурак чыгып турган сөс — төс сөс болор, суракка каруу берип турган сөс — камаанду сөс болор.

кандый?	неде? (кайда?)
↓	↓
Чанкыр тенгериде	тенгериде мызылдажат

Сөскөлбуларда төс сөсти мындый × темдекле көргүзөр.

38. Кычырып, эрмектин баштаачызын ла айдылаачызын көргүзөр. Сөскөлбуларды чыгара бичип, схемазын тургузар. Баштаачы ла айдылаачыны кожо бичибегер, олор сөскөлбу болбос.

ЈАНМЫРДЫҢ КИЙНИНДЕ.

Энгиргери ургун јанмыр токтой берди. Айас тенгериде булуттар јылыжат. Салкын агаштар-дын үлүш јалбрактарын үзе согот, олорды түүнти суулар јаар таштап турат.

3. Воскресенская.

кандый?	качан?
↓	↓
Көргүзү:	ургун јанмыр, энгиргери токтой берди

39. Сөстөрдү шүүлтезиле колбоштырып, сөскөлбулар тургузып бичигер.

Нөкөр, болужар. Кыр, төмөн, түш. Ат, жарыш. Мал, азыра. Кеме, кеч. Туу, бажы, чык. Библиотека, бичиктер. Кычыр, газет. Ада-эне, болуш.

Көргүзү: Нөкөринө болужар. Кырды төмөн түшти.

40. Ойноп ийели. Ойында эки кижү туружар. Олордын бирүзү кандый-кандый сөс айдар (адалгыш, глагол, јарталгыш, о. б.), экинчизү ол сөскө сөскөлбу боло бергедий эдип, сөс кожор. Јастырып ийген кижү ойыннан чыгып јат. Ордына класстан өскө кижү туружар.

Көргүзү: 1-кы үренчик

тонды

бычкак

түзедер

2-чи үренчик

кийер

бөрүк

жастыраны

41. Таблицада берилген сөстөрдү ле сөсколбуларды түндөгү предметти, эдилгени толо чокумдап не жартап жат: сөс пө айла сөсколбу ба?

Сөс	Сөсколбу
суу	терең суу, чакпынду суу , соок суу
бала	жаш бала, киштенкей бала , кыс бала
учар	турген учар, самолётто учар , эрген учар
агаш	жажыл агаш, кайын агаш, куркак агаш

● Карарткан сөсколбуларла эрмектер тургузып бичир. Сөсколбунун төс сөзин темдегиле көргүзөт.

42. Сурактарга каруу берер.

1. Тилде сөсколбулар не керектү?

2. Олор сөстөрдөн незиле башкаланат?

3. Сөсколбу кандый сөстөрдөн туруп жат?
Олорды канайда таныыр?

4. Сөсколбуда сөстөр бой-бойыла ненин болушыла колбожып жат? Колбошконун канайда табар?

ЭРМЕК.

4§. Табылу, суракту, жакару ла кыйгылу эрмектер.

Эрмектин болушыла кижн санаа-шүүлтезин ле сезимин чыгара айдар, жетирү эдер, сурак, жөп, эмезе жакару берер.

Жетирү, сурак, жакару бар сөсти эмезе бир канча сөстөрдн **эрмек** деп айдар.

Эрмек сөстөрдөн лө сөсколбулардан туруп жат.

Айдылган амадузыла эрмектер табылу, суракту ла жакару болор.

43. Кычырар.

Туулу Алтай — агажыла бай ~~жер~~. Мында жүзүн-башка агаштар өзүп жат. Слер ол агаштардын адын билеригер бе?

Слердин жерде өзүп турган агаштарды адап беригер. Агаш — албатынын байлыгы. Агашты чеберлеп жүригер.

● Айдылган амадузыда текстте кандый эрмектер бар эмтир? Ол эрмектердин учында кандый темдектер туруп жат?

Табылу эрмек кандый-кандый жетиру этке-нин көргүзөр, токыналу үнле айдылар. Бичикте табылу эрмектин учында точка турар.

Бистин журтта иште ченемели бай малчылар да, койчылар да бар.

Суракту эрмек кижинени-нени сурап угарга турганын көргүзөр. Андый эрмек суракту айдылар, бичикте эрмектин учында сурак темдек турар.

Турналар, турналар, едер кайда болды-гар?

Жылу жерде, турналар, кандый жүргүгөр?

Жакару эрмек нени-нени бүдүрзин, этсин деп жөптөп, сурап, жакып турганын көргүзөр. Андый эрмекти жөптү амыр үнле айдар, бичикте табылу эрмектин учында база точка турар.

Алтайым жажына жажарып ла турзын.

Албатым онжил, амыр жатсын.

44. Үлгерди кычырып жартагар. Кандый эрмекте жетиру берилет, кандыйында жакару, кандыйында сурак бар?

1. Бичик — кижинин нөкөри, Ийде берип болужат. Кижинин жүрегин, санаазын Күндий жылыдып жарыдат. Бичикке кару болыгар. Бичикти чебер тудыгар.

2. Энемнин чыккан күнине
Эртең пени сыйлаарым?
Кару көрүң, козине
Кандый сөстөр айдарым?

Ж. Кыдыев.

45. Кажы ла эрмектин учын таап, кычырар. Айдылган амадузыла кандый эрмек, кандый үнлө айдып кычырар? Учунда кандый темдек турар? Озо жартап алала, текстти бичигер.

НАЖЫЛАР.

Алтын күс. Бүгүн балдар школго чур-чуманак бараткылады. Олордын кажызы ла сумкалу. Байзын олордын эн кичинеги.

Кенетийин ол бүдүрилди Бийик күрден сумказын ычкынып ийди Эмди не болор Канайдар Школго тетрадь, карандаш жок канайып баратан Байзын тын ыйлай берди.

Чейне айтты:

— Балдар, кемде артык неме бар Байзынга берели.

Балдар Байзынга тетрадь, карандаш, резинка бердилер. Байзын школ жаар балдарла кожо барды.

А. Ерегеев.

● Эрмектер кандый амадула айдылганын үнлө көргүзүп, угуза кычырар.

46. Үлгерди оморкон ло кайкап турган сезимди коргузип, карарткан сөстөрдү үнлө аңылап кычырарга белетенип алыгар.

Төрөлим үстинде тенгери
Кандый чап-чанкыр!
Жаландар ла төндөр
Кандый кеен амыр!
Көгөлтирим өңдү көй
Кандый серүүн ле кеен!

Журтаган калыктын
Күүни кандый кен!

Ж. Белеков.

● Бу кандый эрмектер? Учунда кандый темдектер туруп жат? Ненин учун? Үлгөрдү угуза чокум-жарт кычырып берер.

Кыйгылу эрмек кижинин оморкогон ло сүүнгөн, чочыган ла кайкаган, короdogон ло ачуурканган сезимин көргүзөр.

Кыйгылу эрмектерде үннин тебүзин (интонациясын) бийиктедип ле тынгыдып айдар. Бичизе, кыйгылу эрмектердин учунда кый темдек турар.

Суунын үстинде жаштын солонгусу
Сүүнчи жайып, жажына турзын!

А. Ерегеев.

47. Кыйгылу эрмектерди үннин тебүзиле (интонациясыла) анылап, төртжолдыктарды кычырар. Калганчы төртжолдыкта ненин учун эки темдек кожо туруп жат?

1. Алтайлап слердин айтканаар
Арчынду ару өң алзын!
Өзүп жаткан үйенин
Өзөк-буурын өт калзын!

Б. Укачин.

2. Алтайыстын жаражын
Ажарып көрүп не жүрбөс?
Аң-кужынын табыжын
Айтсан, тындап не укпас? !

Ж. Кыдыев.

48. Эрмектердин учун таап, токтой түжөр темдектерин тургузып, бичиир.

Чечектү кебикий жалаңла барарга кандый сүүнчилү чечектердин ортозыла сары ла боро

адарулар түрген-түкей учкулап жүргүлөйт олог тату жемидин жууп аларга кандый тынг иштенгилөйт.

●Токтой түжер темдектерин үнле көргүзип кычырар.

49. Кажы ла эрмек кандый амадула айдылганын, озо кычырып алала, учына керектү темдек тургузып бичиир.

Садтын өштүлерин кыарга жангыс садөскүречи чыдап болбойт. Јалбрактын алдына кирип калган курттар тирү артып калат је садөскүречилерде мундар тоолу кичинек каруулчык-болушчылар бар Ол кандый болушчылар Кушкаштар эмей база Олог сүүри эптү чокыштарыла агаштардын кандый да кичинек јарыктарынан өштүлерди чыгарып алат.

Балдар, кеткин куштарды кичееп, јаскыда ологро уйалар илигер Кышкыда ологро кормуш-калар јазагар.

Эрмектердин интонациязын (үнин) кандый темдек-чийүлерле (графически) көргүзип темдектеерин көрүп алыгар:

Эрмектин ортозында токтодуны (паузаны) тургуза тарткан бир чийүле |, эрмектин учында токтодуны тургуза тарткан эки чийүле ||, үннин бийиктегенин — өрө тарткан стрелкала, јабызыганын — төмөн тарткан стрелкала көргүзер.

50. Эрмектерди угуза чын кычырып берерге белетенип алар.

1. Тан | јарый берди. ||

2. Тан јарый берди, агаш аразында | кушкаштар ойгонды. ||

3. Тан јарыды, | изү күн чалыды, | чалын кургај берди. ||

● Эрмек кайда божоп турганын кандый темдегинен угуп таныыр? 1-кы эрмекте **жарый берди** деп сөстин кийининде точка тургузарын, а 2-чи ле 3-чи эрмектерде андый сөстөрдүн кийининде точка тургузарга жарабазын канайда жартаар?

51. Текстти интонациясы ла амадузы жанынан чокым-жарт кычырарга белетенер: кайда токтоду (пауза), эдер, кандый сөстө ун бийиктеер эмезе жабызаар?

Бистин республикага экономисттер, зоотехниктер, инженерлер, эмчилер, композиторлор, үредүчилер, өскө дө көп специалисттер ле учёныйлар керек. Анчада ла радионы, телевизорды, электричествоны, механизацияны ла автоматизацияны билер, башкарар улус керек болор.

Үренер јол бистин ороондо ачык. Сүрекей билгир ле сескир болуп үренерге кичеенигер!

Газеттен.

●Текстти угуза чокым-жарт кычырар.

52. «Эрмектин темдектери» деп темала јетирү берерге белетенип алыар. Берилген планла тузаланыар.

1. Эрмек не керектү? Эрмекти не бүдүрип јат?

2. Эрмекте сөстөр канайда колбожып јат?

3. Эрмек учына чыгара айдылганын кандый интонациядан таныыр?

4. Бичимелде эрмектин учында кандый темдектер турар?

ЭРМЕКТИН ЧЛЕНДЕРИ.

Эрмектин члендери төс лө эчени члендерге бөлинер.

5§. Эрмектин төс члендери.

Эрмектин төс члендери — баштаачы ла айдылаачы.

Баштаачы — эрмектин төс члени, кем? эмезе не? деп сурактарга каруу берет.

Баштаачы төзөөчи кубулткышта турган адалгышла эмезе жүзүнний солумаларыла айдылар.

Айдылаачы — эрмектин төс члени, ол баштаачыны жартап, нени эдип жат? канайып жат? ол не? ол кем? деп сурактарга каруу берет.

Айдылаачы жендейинче глаголло айдылар.

Айдылаачы адалгышла, жарталгышла база айдылып жат.

Баштаачы ла **айдылаачы** **эрмектин** **төзөгөзин** бүдүрүп жат.

53. Улгерди кычырып, төс члендерди — эрмектин **төзөгөзин** көргүзөр. Олор кандый куучын-эрмектин болутиле айдылар?

1. Саныскан учпас сары чөлдө
Сары чечек жайылган.
Кускун учпас куба чөлдө
Койу өлөң жайканган.

А. Ерегеев.

2. Кайкамчылу музыка
Кандый жараш угулат.
Тананын бйези
Балдарды кайкадат.

Е. Стюарт.

● Баштапкы төртжолдыкты бичип алыгар. Төс члендеринин алдыла чийү тартылар.

Баштаачынын кубулткыжын үстине бичип, көргүзөр.

54. Кажы ла эрмекти кычырып, төзөгөзин көргүзөр.

Бистинг улус кайда ла иштейт. Строительдер туралар тудуп жат. Конструкторлор жаңы машиналар эдет. Аш иштеечилер буудай өскүрип жадылар. Шахтёрлор таш көмүр казып аладылар. Писательдер бичиктер бичийт. Балдарды үредүчилер үредип жат. Менин энем — койчы. Карындажым — тракторист. Мен механизатор болорым.

● Калганчы үч эрмекте баштаачыдан айдылаачыга сурак тургузар. Бу эрмектерде айдылаачы кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган эмтир?

55. Үлгердин жолдыктарын кычырар. Кажы ла эрмектинг төзөгөзин чийү тартып көргүзип салган, ого ажару салыгар.

1. Тенериде жылдыстар
Түн кирерде ойгонот.
2. Журт. Кышкы эңир. (А. Чынат)
3. Кычырган бичиктер көбиле көки!
Нөкөрлөр көбиле мактан!

1-кы эрмектинг төзөгөзин кандый төс члендер бүдүрип жат?
2-чи бөлүктеги эки эрмектинг төзөгөзин кандый төс член бүдүрөт?

3-чи бөлүк эрмектерде кандый төс член жок? Бу эрмектинг төзөгөзи кандый төс членнен турган эмтир?

● Айдарда, эрмектинг төзөгөзин жаантайын эки төс член бүдүрип турар ба? Шүүлте чыгарып айдыгар.

56. Текстти кычырар. Кажы ла эрмектинг төзөгөзин кандый төс члендер бүдүрип, кандый куучын-эрмектинг бөлүктериле айдылып турганына ажару салыгар.

АЛТАЙ.

Туулары бийик-бийик. Тенеризи чанкыр. Калын таштарды жара согуп аккан суулары түргөн. Учы-куйузы жок жыштар. Мөштинг, жойгоннын чаганазынын жыды жараш. Жалаңдардын ла кобылардын жүзүн-жүүр чечектери кызыл, сары.

көк. Туулу Алтай — бистинг төрөлистин эн жараш байлык жери.

● Айдылаачы, глаголдон ло адалгыштан өскө, кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылатан эмтир?

57. Текстти бичигер. Айдылаачы неле айдылганын үстине бир буква ла көргүзүп салыгар.

● Баштаачы ла айдылаачынын алдыла чийү тартып, эрмектерди бичигер. Эрмектерде төс члендерден өскө база кандый члендер бар?

Ийт — кижининг нөкөри. Ол койчыга койлорды бөрүлерден корыырга болужат. **Ийттер** тайгада анчыга ан-куш таап берет.

Түндүкте улус **ийттерле** жорыктап жадылар. **Жууда** санитар ийттер шыркалаткан улусты табарга болужат.

● Карарткан сөстөрдө орфограммалардын бичилгенин жартагар.

58. Кычырып, эрмектердин төзөгөзүн көргүзөр. Кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылганын жартагар.

Сыгын ай келди. Кей ару. Састын жаказында булан огырып ийди. **Койонок** жажынган жеринен чыга конды. Ол токтой түжеле, тындаланып туру. Койон коркышту коркынчак. Ол кышты энчикпей сакыйт. Кышкыда онын өңи ак. Казыр аңдар оны таап болбойт.

И. Соколов-Микитов.

● Карарткан сөстөрдү чыгара бичип, бөлүктөрүн темдек чийүлөрилө көргүзөр.

59. Кычырып, эрмектердин төзөгөзүн — төс члендерин көргүзөр.

1. Күс келди, соок жаңмыр жаады. Сары жал-брактар салкынга элбиреп тү кет.

2. Одүги бутка жаба каткан, тоны дезе жардына жаба каткан. Көстин жажы төгүлер болды. (Чөрч.)

● Эки тегин эрмектен турган колболу эрмектерди чыгара бичигер. Колболу эрмекте канча төс член, канча төзөгөлү? Чийү тартып көргүзер.

6§. Эрмектин эчени члендери.

Эрмекте төс члендерден өскө **эчени члендер** болор. Эчени члендер төс члендерди жартап туурат.

Эчени члендер учурыла үч бүдүмдү: *жартаачы, толтыраачы, айалга.*

60. Эрмектерди кычырат. Көргүскен стрелкалардын болу- жыла кандый сөс кандый сөсти жартап турганын, оло- р кандый члендер болгонын көргүзөт.

1. Ак жалаңга аарчыдый ак чечектер жайыл- ган. (С. Сарт.)

2. **Айас** энезиле кожо кўски жалаңла келет- кен. (Т. Шин.)

3. Трактордын табыжы ыраак угулат.

4. Эртең тура койлорды Карабаш кобы жаар айдады. (А. Кок.)

● Калганчы эрмекти бичип, стрелкала көргүзүп бой- ыгар ылгагар.

ЈАРТААЧЫ.

61. Ўлгерди озо бойыгар кычырып алала,
оноғ угуза кычырып беригер. Ајару салар:
Эңирди, јуурканды, тўнди ўлгерчи кандый
состордин болужыла чўмдеп, јартап јат?

Кышкы эңир кыјырап,
Кырды төмөн өңөлөди.
Јелбер кара јуурканла
Јердин ўстин бўркеди.
Туман койдонгон өзөккө
Туйук кара тўн тўшти.
Јурукчы **соок көзнөккө**
Јуругын јурап соододы.

Ј. Кыдыев.

● Адалгышты јартап турган состөргө сурак тургузар.
Ол состөр кандый куучын-эрмектин бөлүги? Эрмекте кан-
дый член болуп туру?

Карарткан сөскөлбуларды чыгара бичиир: кажызы төс
сөс, кажызы камаанду сөс? Төс сөсти темдегиле көргүзер.

Предметти јартап, онын темдегин
көргүзип, кандый? кемнин? ненин? деп су-
рактарга каруу берген эрмектин эчени членин
јартаачы деп айдар.

Јартаачылар көп сабазында јарталгышла
айдылып, адалгышты јартап турар.

62. Бичип алар. Јартаачыларды таап, керектү чийүле тар-
тар.

Чанкыр тенгериде **кызыл** тандак көрүнип
келди. Телкем јаланды ак туман туй алып ийди.
Јылу эзин араай согот. Талан-келеннин кожонгы
башталды. Койчынын коо ўни угулат.

63. Паслей Самыктын үлгерлеринин үзүктөрүн кычырар. Јарталгыштарды көргүзөр. Эрмекте кандый сөсти јартап јат, кандый суракка каруу берет?

1. Алтай јериске **амыр јас** айланат.
Ар-бүткенге, улуска **јараш јай** бурылат.

2. Алтын јалбрактар айланат,
Күски алтын јалбрактар.
Мен **ару чаазын** аларым,
Сеге самара бичиirim.

● Карарткан сөскөлбуларды чыгара бичип, орус тилге көчүрөр. Орус тилде јарталгыш адалгышла јөпсинип турарда, алтай тилде кандый эмтир?

64. Божодылган јартаачыларды эрмектин шүүлтезине, келиштире кожуп бичигер.

КУКУРУЗА.

Кукурузанын кажы ла сабында канча-канча тобого. Кажы ла тобогодо ... көп үрен.

Кукурузанын тобогозын ... сууга кайнадып, јип јадылар. Кукурузаны теермендеп, кулурынан каша кайнадар.

Кукуруза малга да азырал болуп јат. **Онын** ... јалбрактарын, ... сабын ла ... тобоголорын оролоп салганда, силос боло берет. Кукурузанын силозын јиген чочко түрген семирет, уй дезе көп сүт берет. Кукурузала азыраган кастар, куштар түрген јаанап, көп јымыртка салат.

Кожор сөстөр: јулукту, тусту, јаан, јоон, јаш.

● Карарткан сөстөр эрмектин кандый члени?

65. Кычырар. Эрмектин төс члендерин көргүзөр.

1. Школдын јанында
Омок күзүни
Үренчик балдарды.
Школго кычырат.

К. Тепуков.

2. **Карлу** шуурган калактап,
Карангуй түнде ыйлады...
 Телекей жүзи билдирбес
 Тенери туй булутту.
 Ай-карачкыдан жалтанбас
 Акчаш малчы **калапту**.
 Кобыда малын эбире
 Кожон-коотло кабырат.
Жотконду түнди өткүрө
 Локтоп малын кабырат.

Ј. Кыдыев.

● Карарткан сөстөрдүн кажызы жартаачы, кажызы айдылаачы? Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган? Олор эрмекте кандый член болуп турганын канайда ылгаштырар?

66. **Бийик, кичинек, түрген** деп сөстөрдү тузаланып, эрмектер сананып бичигер. Бу сөстөр бир эрмекте жартаачы, экинчизинде — айдылаачы болзын.

Көргүзү: **Бийик** таскылда койлор одорлойт.
 Алтайдын **туулары бийик**.

Сөсколбулар тургузып, схемазын көргүзөр.

кандый?	кемнин?	ненин?
жарт. + ад.	ад. + ад.	ад. + ад.

Тургускан сөсколбуларды куучын-эрмектерге кожуп айдыгар.

ТОЛТЫРААЧЫ.

67. Кычырар. Карарткан сөстөргө айдылаачынан сурак тургузар. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин, кандый кубулткыштын сурагына каруу берет?

СУУНЫН ТУЗАЗЫ.

Бистин ороондо жаан да, кичинек те суулар сүреен көп. Суу **биске** жаан туза жетирет. Жаан **сууларла** кошту керептер жүрөт. **Керептерге** оту-

рып, улус та јорыктайт. Суу электростанцияларды, теермендерди иштедет. Кургак чөлдөрдө сууны суактарла агызып, улус кыраларды, огородторды сугарат.

Суудан бис көп балык тудадыс. Сууны улус ичет.

Суу улуска да, өзүмдерге де, тындуларга да сүреен јаан туза јетирет.

● Карарткан сөстөрдү айдылаачыларла кожо чыгара бичигер.

Предметти темдектеп, кубулткыштардын сурактарына каруу берген эчени членди **толтыраачы** деп айдар.

Толтыраачы адалгышла эмезе солумала айдылып, айдылаачыны јартап јат.

68. Сурактардын ордына берилген сөстөрдү тургузып кычырар. Толтыраачы куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган? Кандый кубулткыштын сурактарына каруу берет?

Бистин школдын үренчиктери кышкыда (неге?) төгөр күл јууган. (Неле?) јарандырган јерде огородтын ажы јакшы бүдерин олоор билер.

Јас келди. Кар кайылды. Јер кургај берерде, үренчиктер (нени?) казып, грядкалар эткиледі. Морковьтын үренин чачала, үстин (неле?) сееп салдылар. Мырчактын (нени?) јангыстан отургыстылар. Јылу јанмыр јаап ийерде, грядкалар јажыл (неле?) бүркеле берди.

Керектү сөстөр: үрен, күл, грядкалар, тобрак, өзүм, јер.

● Энцилеччи кубулткышта турган сөстөр эрмекте кандый член болуп турат? Оны 1-кы эрмектен темдектеп берер.

69. Скобкадагы сөстөрдү кубулткышка тургузып, текстти бичигер. Олор эрмектин кандый члени болгону жартагар.

Оромло жүреринин ээжилерин бүдүригер.

(Ором) ары-бери машиналар өткүлейт. (Жол) эмезе (ором) кечерден озо ајыктанар, (бойы) ла өскө (улус) јеткер болбозын деп кичеенер керек. (Ором) жүреринин ээжилерин үренип алала, буспай жүр!

● Схемага келижип турган сосколбуларды тексттен таап бичигер. Камаанду сөстөри эрмекте кандый эчени член болуп турат?

ад. ө. к. + гл. ад. к. к. + гл. сол. б. к. + гл.

70. Кычырып, эрмектин төс ле эчени члендерин көргүзер. Толтыраачы болуп турган сөстөрдү айдылаачыла кожо чыгара бичийле, төс лө камаанду сөстөрүн стрелкала көргүзер. Камаанду сөзинин кубулткыжын база темдектегер.

1. Алтай улус аржан-кутук сууларды озодон бери байлаган. Јеристин аржан сууларын бис база баалап жүрели. Кажы ла кижии сууларды ару тударга кичеенер керек.

2. Чакпындалып өлөңдөр
Кырландарла јарыжат.
Куулгазынду салкындар
Кулузынга илинет. (А. Чынат)

Көргүзү: Сууларды байлаган.

АЙАЛГА.

71. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн учурына келиштире айдылаачыдан сурак тургузар.

1. **Јаскыда** изү јерлерден кеткин куштар учуп келет. **Анаар** олор **күскиде** учуп барат. **Мында** кушкаштар јымыртка салып, бала базып аладылар.

2. Јорыкчылар **энирде** өзөккө түштилер. **Ыраакта** оттор **көрүнди**. **Анаартынан** ийттердин

үргени угулды. **Анда** деремне турганы јарт болды. Јорыкчылар анаар түрген јорттылар.

● Карарткан сөстөрдү айдылаачыларла кожо чыгара бичигер. Төс лө камаанду сөстөрүн көргүзөр.

Көргүзү: $\overbrace{\text{јаскыда}}$ келет.

Эдилгенин јерин, өйин, канайда эдилгенин көргүзип, кайда? качан? кайдаар? кайдан? канайда? деп сурактарга каруу берген эчени членди **айалга** деп айдар.

Айалга айдылаачыны јартап, кубулбасла да, адалгышла да айдылар.

72. Точкалардын ордына айалгалар тургузып, алдыла чийү тартар. Олор эрмектин кандый членин јартап турат?

1. Куштар түштүк јаар ... учат, ... дезе ойто учуп келет. 2. Агаштын бүри ... јайылат. 3. ... аш јуунадар ишле коштой, солок сүрер, арыш үрендеер иш өдөт. 4. Түште түрүлип калат, айыл каруулдайт. (Табышкак)

73. Сөсколбуларды бичигер. Сурак кандый сөстөң чыкканын стрелкала көргүзөр. Камаанду сөстөр нени көргүзөт, эрмектин кандый члени?

кайдан?

Ыраактан көрүнөт, ичкери барар, јакшы бичиир, түрген агат, энирде иштеер, школдо үренет, кырдан јынғылады, деремне јаар барды.

● Сөсколбулардын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

74. Берилген схемаларга сөсколбулар тургузар.

$\downarrow$ кайда? $\downarrow$
ад.б.к. + гл.

$\downarrow$ кайда? $\downarrow$
ад.ө.к. + гл.

$\downarrow$ кайдан? $\downarrow$
ад.ч.к. + гл.

$\downarrow$ кайда? $\downarrow$
[ад.ј.к. + гл.

$\downarrow$ качан? $\downarrow$
← куб. + гл.

$\downarrow$ кайдаар? $\downarrow$
← куб. + гл. →

● Бу сөсколбуларла эрмек тургузар. Сөсколбулардын камаанду сөстөри кандый эчени член болуп туру?

75. Кычырар. Карарткан сөстөр эрмектин кандый члендери, кандый куучын-эрмектин бөлүктери? Жартагар.

Бистинг аймактын төс журты телкем тепсенде туруп јат. Суунын јарадында ак јер бар. Мында јурттын балдары **күрежип, јарыжып, тебек тееп** ойноп туратан. Ол балдар **эмди** јаанап калган. Уулчактар черүге барган, кызычактар дезе **городторго үренерге** барган.

76. Текстти эрмектерге бөлип кычырар. Онон сурактардын ордына эрмектин члендерин тургузып бичиир. Олор кандый члендер? Куучын-эрмектин кандый бөлүктериле айдылган?

Мен (качан?) энеме бозулар кабырышкам јай божогон эмди (кайда?) үредү башталды мен школымды ла (кемди?) сүрекей санап калгам (кандый?) класстын балдары ончозы (неге?) карара күйүп калтыр (кемдер?) јайыла база колхозто иштеген.

77. Капсуда турган сөстөргө керектү кожолта кожуп, эрмектерди бичиир. Кожолталар кошкон сөстөр куучын-эрмектин кандый бөлүгү, эрмектин кандый члени?

1. Кыш кандый болорын куштардын (кылык-јаңы) база билер аргалу. Кеткин куштар јылу кыш болорын сезип, уйаларын таштабай јат. Турналар (күски) изү (јерлер) учуп барбаза, кыш јылу болор.

2. (Кыш), күн јок тужында, кар (ыш) түңейлеш: кубакай көк.

78. **Јаскыда** изү јерлерден биске кеткин куштар учулап келет деген эрмекти таблица аайынча члендерине, куучын-эрмектин бөлүктерине ылгаар.

Сөстөр	Эрмектин члени	Куучын-эрмектин бөлүктери
јаскыда	айалга	кубулбас
...	...	...

79. Берилген схемала эрмектер тургузып бичиир.

1. _____
2. _____
3. _____

7§. Кениткен ле кенитпеген эрмектер.

80. Кычырып, эрмектерди тундегер.

Озо јук ле тос члендерден турган, онон тос ло эчени члендерден турган эрмектерди коргузер.

Кун чыкты. Эртен тура изу кун чалыды. Туште ургун јаш јаады. Салкын сокты. Энгирде кун айаза берди. Кей ару.

● Бу эрмектердин кандыйлары кенитпеген, кандыйлары кениткен?

Јук ле тос члендерден турган эрмекти **кенитпеген эрмек** деп айдар.

Тос члендерден оскo эчени члендер бар болзо, **кениткен эрмек** деп айдар.

81. Скобкадагы сурактардын ордына эчени члендер тургузып, эрмектерди кенидип бичигер.

(Кандый?) кыш једип келди. Суу (неле?) буркелди. (Кандый?) балдар (неле?) јыгылайт. Олор айлына (качан?) јангылады.

82. Бичийле, эрмектин тозогозин будурип турган члендердин алдыла керекту чийу тартар. Эрмектердин кажызы кениткен, кажызы кенитпеген? Ненин учун?

Јас једип келди. Кобы-јиктерди томон суу-чактар шоркырап агат. Јаландарда кыраларга токкон оток корунет. Кузницада маска чатылдайт. Тракторлор куркурейт. Удабас јаланнын кары текши кайылар. Јер эрий берер. Кыра ижи башталар.

А. Агаров.

83. Кенгиткен эрмектерди кенгитпеген эдип бичигер.

Баштапкы сентябрьда Бекечи эрте ойгонды. Жааназы Бекечиге кийинерге болушты. Школго Бекечини энези апарды. Бекечи жолой үредүчизин көрди. Ол ого чечектер сыйлап берди. Өскө балдар база чечектер сыйлаган.

84. Сөстөрдү жаар, керегинде, кожо, учун деп улантылардын болушыла колбоп, сөсколбулар тургузып бичигер.

85. Кычырар. Эрмектин төс члендерин ле эчени члендерин көргүзөр. Олор куучын-эрмектин кандый бөлүгиле айдылган? Жартагар.

Гимназияда үредү сегис час жарымда башталып турган. Володя эртен тура жети часта ойгонотон. Төжөк-жастыгын ол бойы жууытан. Жунунган кийнинде, Володя чыкту коларткышла курлаазына жетире арчынатан. Онон ол энгирде үренген урокторын катап кычыратан. Ол өйдө энези курсак белетейт. Берген курсакты Володя түгезе жийтен. Сегис час он минутта ол школго баратан.

В. Бонч-Бруевич.

86. Текстти эки катап кычырып алала, изложение бичигер. Кандый сөстөрдү жаан буквадан бичип, кавычкага алар, ундыбагар.

Сойё Такахаси — япон уулчак. Ол «Жиит астронавттар» деп клубтын члени. Клубтын члендери «Мен Москвага ненин учун барарга турум» деп сочинение бичигендер.

Сойёнын сочинениези япон бичиичинин «Космос в СССР» деп бичиги керегинде болгон. Бичикте айдылганы чын болгонын Сойё бойы көрөргө сананган. Онын амадузы бүткен. Клубтын балдарыла кожо Сойё Москвага жорыктап келген. Олор Калугада космонавтиканын музейинде база болгондор.

Газеттен.

87. Текстти кычырып алар. Жакару эрмекти таап, синтаксисле ылгагар.

Симбирскте Владимир Ильичтин адазы албаты училищенин директоры болуп иштеген.

Ол өскө утку улустын балдарына кару болгон. Владимир Ильич оны көрүп, жарадып туратан.

Гимназиянын жаан класстарында ол бир жылдын туркунына Огородников деп чуваш нөкөрине бийик үредүлү школга белетенерге болушкан. Нөкөри экзаменди сүрекей жакшы табыштырган.

Кару балдар, слер кандый да утку болзогор, нажылажып жүригер. Үредүде, иште бой-бойыгарга болужып турыгар.

Н. Крупскаянын бичигенинен.

● Слер, балдар, бу жакылтаны канайда бүдүрүп турганыгарды куучындап беригер. Слердин шкодо, журтта кандый утку улус эмезе нажыгар бар? Олордын кандый жанжыгуларын, кеп-кийимин, кожон-комыдын билеригер?

88. Сурактарга каруу берип, жакылталарды бүдүрер.

1. Эрмектин члендерин адап беригер. Төс члендерди эчени члендерден канайда ылгаштырып жадыгар?

2. Кенитпеген ле кениткен эрмектердин башказын жартагар.

3. Эчени члендерди адап, эрмекте олор кандый учурлу болуп турганын жартагар.

4. Эрмекти ылгагар. Амадузыла кандый эрмек, кениткен бе айса кенитпеген бе, төзөгөзин көргүзер. Төс члендери кандый куучын-эрмектин бөлүктөриле айдылган, эчени члендер кандый сости жартап жат, неле айдылган?

Күнет жерде тойу кураандар
Күүни жеткенче уйуктагылап жат.

А. Яймин.

8§. Укташ члендү эрмектер.

89. Кычыраар.

Школдо тындулардын толыгын төзөп јат. Он-до кожончы куштар, тийиндер, кроликтер бар. Балдар тындуларды ашла, өлөңлө, кузукла азы-райт. Көзнөктө, тактачакта жүзүн-јүүр чечектер өзөт.

Балдар тындулардын клеткаларын арчып јат, ару суула јунуп јат.

● Сөстөрдүн алдыла тартылган чийүлөр эрмектин кандый члендерин темдектеп јат? Кандый члендер укташ эмтир?

Укташ члендер деп бир түнгей сурактарга каруу берип, эрмектин бир членин јартап турган сөстөрдү айдар.

Эрмектин төс тө члендери, эчени де члендери укташ болор аргалу.

Укташ члендер бой-бойынан камааны јок тең турар, үннин болужыла эмезе үннин ле колбоочынын болужыла биригер. Бичизе запятойло бөлинер.

1. Иште бийик једимдү малчылар ордендерле, медальдарла, мактулу грамоталарла кайралдаткан.

Кайралдаткан неле? ордендерле, неле? медальдарла, неле? мактулу грамоталарла — укташ толтыраачылар.

2. Койлор, эчкилер ле жылкылар көп кирелте берип јат.

Кирелте берип јат не? койлор, не? эчкилер, не? жылкылар — укташ баштаачылар.

Эрмектин укташ члендерин схемала көргүзөр аргалу:

Укташ члендерди у буквала көргүзип, кандый укташ член болуп турганын чийү темдектериле тартып көргүзөр.

1. у---, у---, у---

2. у — , у — ле у —

90. Укташ члендерге сурак тургузып кычырар. Кандый укташ члендер болгонын жартап берер.

Уроктын кийинде октябраттар беле балан терип бардылар. Олор белеле баланла кушкаштар азырап тургандар. Көктөштөр белени баланды жиирге сүүп жат.

Таня ла Алена жиилектерге једип болбой турдылар. Айдарда Гриша белеге түрген чыкты онын сабактарын кызыкактарга түжүрип турды.

Л. Воронкова.

● Токтой түжер темдектерди тургузып, бичип алар. Укташ члендерин керектү чийүлериле алдыла тартып көргүзер.

91. Шүүлте аайынча укташ члендер кожуп, запятойлорын тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Јерде бистин солдаттар фашисттерле эрчимдү тартышкан. 2. Јарышта үренчиктер тен турушкан. 3. Бистин биле газеттерди јаантайын кычырып јат. 4. Јайгыда балдар Чолушманда ... болдылар.

Кожор сөстөр: сууда, кейде, студенттер, јаан улус, журналдарды, бичиктерди, Алтын-Көлдө.

Эки укташ член **ла, ле, ло, лө** деп колбоочыла бириксе, запятойло **бөлинбес**: Быјыл **ла** былтыр комысчылар ортодо мөрөй өткөн.

Је деп колбоочыла бириксе, запятойло **бөлинер**: Кышкыда күн чалып јат, **је** жылыпай јат.

Та, те, то, тө; да, де, до, дө деп колбоочылар такып айдылза, укташ члендер запятойло **бөлинер**: Аркада **јодро до, кызылгат та, боро-нот то, беле де** јакшы бүтти.

Бир **ле** эрмекте колбоочыла **да, үннинг де** болужыла (колбоочы јогына) бириккен укташ члендер бар болор.

Соокко чаначылардын кулактары, тумчуктары **ла** јаактары кызара берди.

92. Укташ члендер ненин болужыла бириккен? Запятойло бөлинер бе, бөлинбес пе? Озо жартап алала, бичиир.

1. Эки карындаш коштой жадат же бой-бойло-рын көрүп болбойт. (Көс) 2. Аш-курсагты ичип тур айдар сөсти айдып отур. 3. Артык сөс айтпай жүр ажындыра өөркөбөй жүр. (Кеп сөстөр)

Укташ члендерин схемала көргүзөр.

Көргүзү: у _____, же у _____

93. Текстти кычырар. Укташ члендерге сурак тургузар, токтой түжөр темдектерин жартаар.

Горно-Алтайск городто гардин ле тюль эдер фабрика Сибирьде сок жагыс. Алдында ол сопок көктөгөн лө пыйма соккон. Түүр учукты фабрикага Япония да, Швейцария да, Светлогорск та, Донецк те жеткилдеп жат. Фабрикага керектү специалисттер Москвада үренип жат.

● Схеманы кычырар. Схемага келижип турган эрмектерди чыгара бичип алар.

у ~~~~~ ле у ~~~~~ _____

у _____ лө у _____
у _____ да, у _____ да, у _____ та, у _____ те _____

Укташ члендерди бир сөслө бириктире де айдар аргалу.

Бириктире айдар сөс укташ члендердин алдында турза, онын кийнинде эки точка (:) турар.

Бириктире айдар сөстөр укташ члендерле түңей бир суракка каруу берер, темдектезе: Күскиде не? кеткин куштар: не? турналар, не? куулар, не? кастар жылу жерге уча берет.

Схемазы: б. с.: у, у, у, у.

94. Кычырып, токтой түжер темдектерди жартагар.

1. Жылдын өйлөри: жас ла жай, күс ле кыш.
2. Күс келзе, кеен ле улу жүрүмди улалтар.
3. Магазиннен мебель: стол, отургыш, такта сadyп алар.
4. Кроликтин курсагы: капуста, морковь, өлөң.

5. Күүк, тарал, көрүү
Күүлик ойын баштайт.

А. Даржай.

● Укташ айдылаачылар ла укташ жартаачылар бар эрмекти таап, чыгара бичип алар.

Бир эрмекти талдап, укташ члендеринин схемазын тургузар.

95. Колбоочылу ла колбоочы жогынан бириккен ле бириктире айдар сөс бар укташ члендү эрмектерле сурактарга каруу берип бичиир.

1. Бистин областъта кандый мал азырап жат?
2. Сүттен кандый аш-курсак эдер аргалу?
3. Бистин областъта кандый аш өскүрип жат?
4. Аштан кандый аш-курсак эдер?

96. Диктант бичиирге белетенип алар. Укташ члендер заптойло бөлиндерине ле бөлинбезине ажару салар.

1. Кырларда, кобыларда ла жалаңдарда жүзүн-жүүр агаштар: мөш, чиби, тыт, аспак, карагай, кайын өзүп жат. Тайгада айу, бөрү, тооргы, элик, киш бар.

2. Горно-Алтайск городтогы жиилектү агаштын садында яблоня, вишня, груша, ранетка ла онын до өскө жиилектү агаштар өзүп жат. Жиилектү агаштын садтарын республиканын көп жерлеринде: колхозторында ла совхозторында өскүрип жадылар.

98. Кычыру сөстү эрмектер.

97. Үлгерди чокым-јарт кычырарга белетенер.
Карарткан сөстөрлө поэт кемге ле неге башта-
нып айтканын көргүзип јат? Ол сөстөрдү үнле
анылап кычырар.

1. Улу да болзон,
Улуркаба, уулым.
Күчтү де болзон,
Күчүркебе, уулым!

М. Кудачинова.

2. Сары бүринди төгүп,
Санааркаба, кайынаш.
Кубулбас чибиге көрүп,
Күйүнбе, кайынаш!
Јүрүмде, көөркий,
Күс те болор.
Јүрекке јылу
Јас та болор!

А. Ерегеев.

● Эки үлгердин бирүзин талдап бичиир. Эске үренип
алар.

Эрмекте төс лө эчени члендерден өскө эрмек-
тин члени болбос сөстөр болор — ол **кычыру**
сөстөр.

Кычыру сөстөр јендейинче оос-куучын эрмек-
те учурап јат. Кижн кемге-кемге эмезе неге-
неге баштанып, оны адап, каруузыганын, тооп
турганын, эркелеп эмезе кезедип ле јаратпай
турган күүнин көргүзер.

Качпа, качпа, көбөлөгим,
Кайда, кожо ойнойлык!

А. Ерегеев.

Кижн куучын-эрмегин кемге-кемге эмезе
неге-неге баштанып, оны адап турган сөстөрдн
кычыру сөс деп айдар.

98. Кычыру сөстөрдүн түндөгөр. Баштаган,
кижиге пост кандай куунду, онызы недей
билдирет?

1. Ада, ак-жарыкта не артык:
Амтанду арбуз па,
Айла жараш кожон бо?
— Балам, мыны кижиге түнөйлөп
болор бо?
Жаш баланын сурагы
Мени канчага саяндырды.
— Менин кичинекей тоорчыгажым,
эрке кызыматым,
Эне куш озо ло кувикашты
Чымыл тударга үредер.
Онон туйук жыраалар өзөгине
апарып,
Жараш кожон кожондоорго
үредер.

А. Абдулов.

2. Колыңды кайда берчон, ийдинегим,
Кандый ычмак, илүү табакжыт,
Кара түктөриңде боро балкашты
Картанын, докорим, арчыи чачыны.

М. Кебезеков.

99. Эрмекте көрүлгөн сөстөрдүн кажызы баштагыч, ка-
жызы кычыру сөс? Буларды кандай кылаштырар.

1. Саяр, жыда, жапшай, отастор,
Меге черүтү барарга,
Тере сопок кийип алып,
Тарсылдагыч базарга.

В. Мотклов.

2. Жыда, жыдагыч, саят, сайлар, аялор,
Саят.

Эрмекте, кычыру сөс? Буларды кандай кылаштырар.

Н. Мотклов.

4. Күрөң күс једип келди, агаштын бүри саргарды.

5. Кару балдар! Слердин кажыгар ла бичикти көргөн, кычырган. Је кажы ла бичикти чыгарарына канча кижии иштеген, канча чыгым чыккан слер билөреер бе?

6. Балдар библиотеканын ишчилерине бичиктердин эски кадарларын јангыртарга болужып јат.

● Баштаачыны кычыру сөстөн слер канайда ылгаштырып жадыгар?

100. Кычырып, эрмектин төс члендерин көргүзөр.

1. Јаш мичуринецтер культурный өзүмдердин сортгорын јарандырып туру. 2. Балдар газеттер кычырып, радио угуп, телевизор көрүп, бистин ороондо ло гран ары јанында болуп турган керектерди јаантайын билип турат. 3. Балдар физзарядка эдиш, эди-канын тынтыдат. 4. Тимуровецтер каргандарга ла кенектерге болужат.

● Баштаачы кычыру сөс боло бергенди эдил, эрмектерди кубултып бичипир. Токтой түзөр темдектерин жартаар.

101. Кычыру сөстөрдин токтой түзөр темдектерин тургузып бичипир.

1. Сен тоорчык менин көзюгимини адына кожоңдобо. (Колыдов) 2. Јакшы ба кару горо-лым. (А. Кок.) 3. Јакшы ба даныш Чолош (Н. Куу.) 4. Јааран келген ардинем баатыр улус сен минер. 5. Јылуу күндү јос кайнап орто кел. 6. Чындап, пазым Балда келген менин анык-тымдап уккан.

● Баштаачы кычыру сөс боло бергенди эдил, эрмектерди кубултып бичипир. Токтой түзөр темдектерин жартаар.

102. Туулу Алтайдын уулы Жанибек Елеусов Ада-Төрөл учун Улу жууга атанар алдында ада-энезине ийген самаразын кычырар.

Кару адам ла энем! Слер мени чыдадып, таскадып салдыгар. Эмди мен слердин ле Төрөлимнин берген jakылтазын канайып та болзо, бүүдүрер учурлу. Мени фронтко барып јат деп, ачурканбагар. Онын ордына Жанибек уулыгар солдат болуп, Төрөлин корулаарга атанып јат деп оморкогор. Менин күүн-санаам токыналу. Оштүдөн бир де коркыбай јадым. Олорло јенүни аларына јетире согужарым. Менде күүч те, турумкай да бар. Окшоп турум.

Слердин Жанибек.

103. Кычыру сөстөр талдап алала, бойыгар самара бичигер.

Тузалангадый кычыру сөстөр: Кару најым (нөкөрим). Карудан кару ада-энем (эмезе таадам, јаанам). Эрке карындажым (сыйнычагым Айана. Күндүлү айылдажым эмезе јерлежим), ...

10§. Колболу эрмектер.

Кижн санаа-шүүлтезин тегин де эрмекле, колболу да эрмекле чыгара айдып јат.

Колболу эрмек эки тегин эрмектен турар, эки төзөгөлү болор. Колболу эрмектин тегин эрмектери үннин эмезе үннин ле колбоочынын болужыла биригер, бичизе запятойло болиир.

1. Бийик жылдыска јетире учыгар,
Амадунын алтын эжигин ачыгар.

Б. Суркашев.

2. Бозом эгир кире берди, је улус олонин обосологончо.

104. Эрмектерди кычырып, төзөгөзін көргүзөр.

1. Жааш жаап жат,
Күн чалып жат,
Јети ондү солонгы
Ўстимде туруп жат.

2. Эрелдей јакшы күдүчи эмтир деп, Карамай
тын сүүнди. (С. Сур.) 3. Одүкти Карабаш ончо-
зынан озо эледип турган уяун, энэзи арткан
тереден Койлого одүк көктөди. (Л. Кок.)

4. Јаманның јолы туйук, јакшынын јолы ачык.
(Кеп сөс)

● Талдап, бир тегин эрмек ле бир колболу эрмек
бичип алар. Олордын төзөгөзін чийү тартып көргүзөр.

Схемага келижер колболу эрмектерди тексттен таап
көргүзөр.

_____ _____ _____ _____
_____ _____ деп, _____ _____

105. Токтой түжер темдектерди тургузып, эрмектерди би-
чигер. Кажы ла эрмектин төзөгөзін чийү тартып көргүзөр.

Бир чирик јодро турган, је оны тазылыла
кодорып салган. Онын ордына јаңы школ тутты-
лар. Кыш өтти кар кайыла берди јажыл өлөн
јажарып чыкты. Көзнөктин алдында карымнан
јаш јодрочок өзүп чыкты.

Јердин, ўстинде јүрүмди кем де јоголтып
болбос ине.

И. Суворов.

106. Эки тегин эрмектен турган колболу эрмектердин
учын таап бичиир. Колболу эрмектердин токтой түжер
темдектерин база тургузар.

Түнде јылдыстар мызылдайт талай сүреен
толкуланат булуттар түрген көчүп турды талай-
да бочко агып јүрди абакай өксөп ыйлап турды
кожо отурган уулчагы час сайын јаанап турды.
(Пушкин).

Мында канча колболу эрмек эмтир?

107. Кычырың, тегин ле колболу эрмектерди көргүзөр.

Адазы Кара-Кайа өзөктө колхозтын торбок-
торын кабырган, Амыр жайгы каникулда ого бо-
лушкан. Эмди школго барар ой жеткен. Амыр
бичиктерин сумказына салып алды. Эртең адазы
ого ат берер, Амыр деремнеге жагыскан барар.

А. Демченко.

● Колболу эрмектердин интонациясын чың көргүзүп
кычырар. Колболу эрмектин баштапкы тегин эрмегинин
учун үнигерди жабызатпай айдынар. Бир бүткүл колболу
эрмек экинчи үнигерди жүк ле колболу эрмектин учында
жабызадынар.

108. Божодымай запяталорды ле букваларды тургузып,
өзө баштап укташ члендерлү эрмектерди, онын кийинде
колболу эрмектерди бичип.

Жас жедип келди күн карды жалаңнан сүр... ийди.
Агаштардын бүрч...ктери жарылат жаш жал-
брактар жайылат.

Адарулар бойунун кышкы үйкузыкан ойго-
нун келдилер. Желбер тамаштарыла көзүн арчы-
дылар.

109. Кычырып жартаар. Же деп колбоочы укташ члендерди
колбоп жат па, айла колболу эрмектин тегин эрмектерин
колбоп жат па?

1. Кышкы күн жаркындау чалыйт, же изитпейт.
2. Койу булуттар тенерини туй тартып ийген
болгон, же салкын оморды таркада согуш салды.
3. Кар жаады, же түргөн кайыла берди. 4. Кар
жаады, же күн оны удабай кайылатып ийди. 5. Күн
чыкты, же чады кургабады.

110. Эки эрмек тургузып бичигер. Же деп колбоочы укташ
члендерди колбоочу экинчизинде — колболу эрмектерди.

118. Чике-куучын эрмек. Диалог.

Кандый бир кижинин куучын-эрмегин эмесе бичигенин өскө кижиге бир де кубултпай чике айдар аргалу.

Кижинин куучын-эрмегин өскө кижиге бир де кубултат, толуктап чике айтканын чике куучын-эрмек деп айдар.

Андый эрмек эки бөлүктөн турар: чике куучын-эрмектен де автордын сөстөрүнөн.

Чике куучын-эрмек кемнин болганын автордын сөстөрүнөн биле алат.

Чике куучын-эрмекти кавычка тургузып бичи-

ир. Чике куучын-эрмекти де автордын сөстөрүн схемада мындай темдектерле көргүзөт: — чике куучын-эрмек.

 — автордын сөстөрү.

111. Чике куучын-эрмектердин учында турган темдектерге ажару салып кычырат.

«Куйругу жок тийинди көрдүң бе?» — деп, эвенк менен сурады. Качан да көрбөдүм! — деп, мен каруусун бердим. «Мен андый тийинди бойум аткам» — деп, ол айтты. «Ол куйругун кайдаар эткен болотон?» — деп, мен сурадым. «Соок болгондо, уна жазат албаган тийинтин куйругу соокко тоңоло, үзүлүп калат» — деп, эвенк айтты.

Телекейдин албатыларынын чорчокторунен.

Чике куучын-эрмек автордын сөстөрүнөн ала-дында турза, онын кийининде кандай темдек де кандай колбоочу туратын эмтир? Оны мындай схемала көргүзөт аргалу:

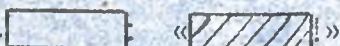
 — деп, .

112. Токтой түжер темдектерине ајару салып, эрмектерди кычырар. Айдылган амадузыла бу текстте кандый эрмектер бар эмтир?

Петя кышкыда суалгышта эжинип турган кижини көрөлө, сурады: «Слерге соок эмес пе?» Ол кижини айтты: «Изү!» Петя кайкады: «Кандый коркышту!» Кижини айтты: «Мында кижини кайкагадый неме јок». Петя оной сурады: «Слер спортсмен бе?» Кижини каруун берди: «Спортсмен эмей база!»

113. Чике куучын-эрмек кайда туруп јат? Алдында кандый темдек туратан эмтир?

Баштапкы эки эрмектин схемазы:

1. 2.

● Арткан эрмектерди бичип алала, схемазын бойы тургузар.

114. Текстти кычырар. Токтой түжер темдектерин јартап алар. Карарткан орфограммалардын ээжизин эске алынар.

КАРГАН ОБӨГӨН ЛӨ ЯБЛОНЯ.

Карган өбөгөн яблонялар отургызып турган. Ого айттылар: «Бу яблонялар сеге не керектү? Яблонялардын јиилегин сакырга көп ой керек, сен олардын яблоколорын јибезин». Обөгөн айтты: «Мен јибес те болзом, өскө улус јири, меге дезе быјан айдар!»

Л. Толстой.

● Текстти көрбөй, бойы диктант бичиир.

115. Эки кижинин куучындашканын, токтой түжер темдектерине ајару салып, чокым-јарт кычырарга белетенип алала, угуза кычырар.

СУРАКТАР ЛА КАРУУЛАР:

- Сүүштин өңи кандый, Эне?
- Байла, өчпөс кызыл жалбыштый өңдү, качан да карыбас јиит жүректү.
- А ырыстын өңи кандый, Эне?
- Ол та баштапкы көк, та баштапкы кар, эмезе узун-узун јол. Учына јет — табылар!
- А чындыктын өңи кандый, Эне?
- Ол күнге ле адаруга түңгей болор: чагып та ийер, чалып та турар.
- А төгүн кандый өңдү не, оны канайып билер, Эне?
- Төгүн бастыра өңдөрлө јабынар.
- Анда, байла, өң јок болор.

Б. Укачин.

● 1. Суракты кем берет, онын каруузын кем јандырып јат?

2. Энелү-кысту эки кижинин куучындашканы чике куучын-эрмектен нези башка?

3. Кавычканын ордына кажы ла кижинин айткан эрмеги (репликазы) јангы јолдон бичилип, алдында кандый темдек тургузылатан эмтир?

Эки эмезе бир канча кижинин куучындашканын **диалог** деп айдар. Диалог — грек тилдин сөзи: **диа** — **эки**, **экүний**; **логос** — **сөс**, **үредү** дегени.

Диалогто кажы ла кижинин куучын-эрмегин кавычка јогынан јангы јолдон бичип, алдына тире тургузар.

116. Кычырар. Диалогто канча кижиге туружат? Токтой түжер темдектерди јартагар.

— Ийт түлкүге једижип тудуп алар ба? — деп, Петька Матвей таадактаг сурады.

— Тудуп албай. Же ийт ого једижиң, куйругынан тудуп аларын түлкү сакибас эмей. Ол тургуза ла ичеени дөөн кире берер.

— Айдарда, ийт бастыра аңдардаң түргөн бе?

— Јок, бөрү оноң түргөн, мантайт. Же бөрүдөн де түргөн аң куштар бар иңе.

— Оноң түргөнү не?

— Кажы ла кушты алзан, бөрүдөн түргөн — деп, Матвей таадак каруузын јандырды.

● Автордың сөстөрүлө кожо айдыган диалогты тексттен чыгара ой тиір. Токтой түжөр темдектерин јарынар. Чико куучын эрмектин токтой түжөр темдектериле түндөгөр.

Кандый темдектери түнөй тургузыган, кандыйы тургузыбай јат?

117. Автордың сөстөрүнөң божодылган таягол айдылаачыларын кожуп, диалогты кычырар.

Кожор сөстөр: сурады, айтты, каруун берди, кимиректенди, үнчукты, калактап берди.

Карабаш меелейди будынан тујжүрбеске аксаңдап, тошко јынғылаарга барадарда, иштен клееткен энези туштады.

— Бу кем? — деп, энези ...

— Мен эмей база — деп, Карабаш ...

— А бу түниле нени бедрең туруң? — деп, энези ...

— Кизи јаш ла бойы јажына турада отураң ба? — деп, Карабаш буттарын, энезине коргүспеске албаданып ...

— А бу будына нени кийип алган? — деп, энези ...

— Же меелейден өскө база нени кийейин — деп, Карабаш ...

— Кудаай улустар! Бу менин јетире коктобдогон меелейди кийип алган туру не! — деп, энези ...

— Кижѝ жайыла кучаларды кабырар ла кабырар, а кышкыда меелей де кийерге жарабас — деп, Карабаш ...

А. Кокышев.

● Диалогты чике куучын-эрмек эдип бичизе, кандый токтой түжер темдектер турар?

118. Орбѝ «Сурактар ла каруулар» деп тектеп эки кижиден ролдсро кычырарга белетенип алала, кычырар.

119. Орбѝ уч таскадудан схемаларга келижер диалог талдап бичийр.

— ?

— ? — деп, .

— .

— ! — деп, .

120. Хрестоматияда «Ырысту» деп чорчоктон, «Адыжон» деп Узуктен, «Сыгырган ла жалку Бака» деп баснядан диалог эмезе чике куучын-эрмек талдап бичийр.

1) айдылган амадузыла, үннин тебузыла башка-башка эрмектер;

2) кычыру состу эрмектер болзын.

121. Журукта не журалганын куучыдан бөрер.

● Пограничниктер керегинде «Границада» деп куучын бичиир. Куучыныгарда айдылган амадузыла, үннин тебүзиле башка-башка эрмектер; укташ члендү эрмектер; кычыру сөстөр, чике куучын-эрмектер, диалог бар болзын.

122. Чике куучын-эрмекти ылгаар планды ла жартамалды кычырар.

1. Берилген эрмек чике куучын-эрмектү деп көргүзер.

2. Автордын сөстөрүн ле чике куучын-эрмекти адап берер.

3. Автордын сөстөрүн эмезе чике куучын-эрмекти алдынан эрмек эдип ылгаар.

4. Токтой түжер темдектерин жартаар.

Энгирде адазы ажанып отурала, Күрешке айтты: «Эртен тузактар, чакпылар көрүп барарыс». (J. Кыд.)

Бу эрмек чике куучын-эрмектү. Ол эки бөлүктөн туруп жат. Баштапкы бөлүгү — Энгирде адазы ажанып отурала, Күрешке айтты: — автордын сөстөри. Ол чике куучын-эрмек кемнин болгонын көргүзөт (адазынын).

Экинчи бөлүгү — «Эртен тузактар, чакпылар көрүп барарыс» — чике куучын-эрмек.

Чике куучын-эрмек бир тегин эрмектен туруп жат. Оны үнле аңылап айдар, бичизе кавычка тургузар.

Автордын сөстөрүнүн кийнинде эки точка турар.

Онон ары автордын сөстөрүн ле чике куучын-эрмекти, тегин эрмекти ылгаган чылап, ылгаар.

123. Хрестоматияда «Аргымак» деп кеп-куучыннан чике куучын-эрмектерди автордын сөстөриле кожо чыгара бичип, броти планла, жартамалла тузаланып ылгаар.

124. Текстти кычырар. Берилген план аайынча эрмектерди синтаксис жагынан ылгаар.

1990 жылда Туулу Алтайга «Алтай — Гималай» деген телекейлик экспедициянын туружаачылары келип жүргөн. Мексикадан, Кубадан,

Италиядан, США-дан, Индиядан келген айылчылар Көксү-Оозында Алтыгы-Оймондо болгондор. Олор Оймон ичинде алтай да, орус та журттарла жорыктагандар. Мындагы улустын жадын-жүрүмин, жаңдаган жаңдарыла танышкандар. Бир күн айылчылар Үч-Сүмерге жетире вертолётту барып жүргөндөр.

· Т. Тохнин.

ЭРМЕКТИ ЫЛГААР ПЛАН:

1. Тегин бе, колболу ба.
2. Эрмектин төзөгөзи.
3. Айдылган амадузыла, үннин тебузиле тегин эрмек кандый бүдүмдү.
4. Кениткен бе, кенитпеген бе.
5. Төс лө эчени члендери.
6. Кандый эчени члендер. Олордын сурагы, кандый сости жаргап турганы.
7. Кандый укташ члендер (бар болзо). Токтой түжер темдектери.

● Ороги таскадудан колболу сөстөрдү чыгара бичип, канайда бүткенин жартаар.

КАТАП КӨРӨР СУРАКТАР ЛА ЖАКЫЛАЛАР

125. Грамматиканын **синтаксис** деп бөлүгүн үренип, нени билип, неге таскап алганыгарды көргүзөргө белетенип алар.

1. Кижин санаа-шүүлтезин ненин болушыла чыгара айдып жат?
2. Сөстөр лө сөскөлбулар канайда колбожып эрмек бүдүрүп жат?
3. Айдылган амадузыла, үннин тебүзиле кандый эрмектер бар?
4. Кандый эрмектерди кениткен ле кенитпеген деп адап жат?
5. Эрмектин кандый члендерин төс члендер ле эчени члендер деп бөлип жат?
6. Төс члендер ле эчени члендер эрмекте кандый учурлу?
7. Эрмекте-баштаачы болуп турган сости кычыру сөстөн канайда ылгаштырат?

● Пограничниктер керегинде «Границада» деп куучын бичиир. Куучыныгарда айдылган амадузыла, үннинг тебузиле башка-башка эрмектер; укташ члендү эрмектер; кычыру сөстөр, чике куучын-эрмектер, диалог бар болзын.

122. Чике куучын-эрмекти ылгаар планды ла жартамалды кычырар.

1. Берилген эрмек чике куучын-эрмектү деп көргүзөр.
2. Автордын сөстөрүн ле чике куучын-эрмекти адап берер.
3. Автордын сөстөрүн эмезе чике куучын-эрмекти алдынан эрмек эдип ылгаар.
4. Токтой түжер темдектерин жартаар.

Энирде адазы ажанып отурала, Күрешке айтты: «Эртен тузактар, чакпылар көрүп бара-рыс». (J. Кыд.)

Бу эрмек чике куучын-эрмектү. Ол эки бөлүктөн туруп жат. Баштапкы бөлүгү — Энирде адазы ажанып отурала, Күрешке айтты: — автордын сөстөри. Ол чике куучын-эрмек кемнин болгонын көргүзөт (адазынын).

Экинчи бөлүгү — «Эртен тузактар, чакпылар көрүп барарыс» — чике куучын-эрмек.

Чике куучын-эрмек бир тегин эрмектен туруп жат. Оны үнле аңылап айдар, бичизе кавычка тургузар.

Автордын сөстөрүнүн кийнинде эки точка турар.

Онон ары автордын сөстөрүн ле чике куучын-эрмекти, тегин эрмекти ылгаган чылап, ылгаар.

123. Хрестоматияда «Аргымак» деп кеп-куучыннан чике куучын-эрмектерди автордын сөстөриле кожо чыгара бичип, өрөгү планла, жартамалла тузаланып ылгагар.

124. Текстти кычырар. Берилген план аайынча эрмектерди синтаксис жанынан ылгагар.

1990 жылда Туулу Алтайга «Алтай — Гималаи» деген телекейлик экспедициянын туружаачылары келип жүргөн. Мексикадан, Кубадан,

Италиядан, США-дан, Индиядан келген айылчылар Көксү-Оозында Алтыгы-Оймондо болгондор. Олор Оймон ичинде алтай да, орус та журттарла жорыктагандар. Мындагы улустын жадын-жүрүмин, жандаган жандарыла танышкандар. Бир күн айылчылар Үч-Сүмерге жетире вертолётту барып жүргендер.

Т. Тохнин.

ЭРМЕКТИ ЫЛГААР ПЛАН:

1. Тегин бе, колболу ба.
2. Эрмектин төзөгөзи.
3. Айдылган амадузыла, үннин тебузиле тегин эрмек кандый бүдүмдү.
4. Кениткен бе, кенитпеген бе.
5. Тос лө эченги члендери.
6. Кандый эченги члендер. Олордын сурагы, кандый сөсти жартап турганы.
7. Кандый укташ члендер (бар болзо). Токтой түжер темдектери.

● Орөги таскадудан колболу сөстөрди чыгара бичип, канайда бүткенин жартаар.

КАТАП КӨРӨР СУРАКТАР ЛА ЖАКЫЛТАЛАР

125. Грамматиканын **сифтаксис** деп бөлүгүн үренип, нени билип, неге таскап алганыгарды көргүзөргө белетенип алар.

1. Кижн санаа-щүүлтезин ненин болужыла чыгара айдын жат?
2. Сөстөр лө сөсколбулар канайда колбожып эрмек бүдүрип жат?
3. Айдылган амадузыла, үннин тебүзиле кандый эрмектер бар?
4. Кандый эрмектерди кениткен ле кенитпеген деп адап жат?
5. Эрмектин кандый члендерин төс члендер ле эченги члендер деп бөйп жат?
6. Төс члендер ле эченги члендер эрмекте кандый учурлу?
7. Эрмекте баштаачы болуп турган сөсти кычыру сөстөн канайда ылгаштырар?

8. Укташ члендер ле олордын токтой түжер темдектери керегинде нени билер керек.

9. Тегин эрмек ле колболу эрмектин башка-зы неде?

10. Кижн санаа-шүүлтезин, тегин ле колболу эрмектерден өскө база кандый эрмектерле айдар аргалу. Чике куучын-эрмек ле диалог керегинде нени билип алдыгар?

ФОНЕТИКА. ГРАФИКА. ОРФОЭПИЯ.

Фонетика, графика, орфоэпия — тил керегинде науканын база бир бөлүгү.

Фонетика — тилдин табыштарын, үйени ле согултаны үренип жат. «Фонетика» деп сөс «фонэ» — «табыш», «үй» деген грек сөстөн бүткөн.

Графика — тилдин табыштарын бичикте букваларла темдектеп көргүзөрин үренип жат. «Графо» — «бичий жадым» деген грек сөстөн бүткөн.

Орфоэпия — табыштарды ла олордын колбуларын литературный жапынап чык чике айдарын жартап жат. «Орфография» — грек тилде «орфос» — «чык», «эпос» — «куучын-эрмек» (реңк) деген эки сөстөн бүткөн.

126. Тил керегинде науканын «Фонетика», «Графика», «Орфоэпия» деген бөлүктөрүндө нени үренип жат? Ол сөстөр канайда бүткөн?

127. Сөстөрдүн согултазына аяру салып, жарт айдып кычырап, теллофон, патерфон, магнитофон, фонотека, фонограмма. Бу сөстөрдүн «фон» деп бөлүктөрүнүн алдында чыгуу тартып бичилю.

128. Тилдин табыштарын, олардын бүдөрү.

Бистин куучын-эрмектигине сөстөн табыштар дап туруу жат. Табыштарда сөс айдып алынуу кылы. Табыштарда сөс айдып алынуу кылы. Табыштарда сөс айдып алынуу кылы.

128. Кажы ла эки сости тундегер. Олордын учуры башка деп, кандый табыштары коргузип жат?

баш — беш	күн — күр	кас — кас
кös — көс	эт — эм	күр — бүр
таш — тош	кас — кар	түс — жүс

129. Кажы ла журукта не журалганын адап берер.

● Бу сөстөрдү айтканыста, олардын учурын кандый табыштар ылгаштырып жат?

130. Кажы ла сөстөн канча-канча жаңы сөстөр бүдө берке-дий эдил, сол жагындагы сөстөрдүн баштапкы туйук табыштарын он жагындагынын үндү табыштарын салып бичип.

кой	кед
мал	кус
тал	ас
жаш	жол
жүс	кай

Коргузу: кой, жий, сом, кед, көм, жол, кый, кул.

Куучын эрмектин табыштарын чыңара тынган кейдин белужыны өкпө, тыңар тамак-ла унун учуктары, оостура ла тумшуктын ийи, тал эрийдер, тиштер, тандар булурт жат.

Куучын эрмектин табыштары бүдөрүндө үн эмес, үн же табыштын үнү, кайра кайра үн же табыштын үнү, кайра кайра үн же табыштын үнү.

Кайра кайра үн же табыштын үнү, кайра кайра үн же табыштын үнү, кайра кайра үн же табыштын үнү.

13 §. Үндү ле туйук табыштар.

Үн туружып бүткен табыштарды үндү табыштар деп адап жат.

Үндү табыштарды айтканыста, чыгара тынган кей оостон жайым өдүп чыгар. Айдып шиндеер: [a], [o], [y], [ы], [э], [ö], [ү], [и].

Үн ле табыш (шуулт) эмезе жүк ле табыш (шуулт) туружып бүткен табыштарды туйук табыштар деп адап жат.

Туйук табыштарды айтканыста, чыгара тынган кей оостон жайым чыкпас, буудактарга: эриндерге, тишке, тилге, тандайга табарып, туйукталып чыгар. Айдып шиндегер: [п], [с], [б], [з],

о о.

131. Состорди жарт айдып кычырар.

1. Аш, от, өзүм, эки, ус, үс, ырыс, иш.

2. Тиш, сөс, бис, жер, мен, нажы, чечек.

● Бу эки бөлүк сөстөр кандый табыштан башталган? Олордын башказы неде?

132. Үлгерди чокым-жарт кычыраар. Үндү ле туйук табыштарын жарт айдып, канайда бүткенин жартагар.

Жастын, жайдын күнинде

Жараш чечек жайканат.

Жаш өлөндү жалаңда

Жылкы малыс тойынат.

Кандый табыштарды айтканда, кей оостон жайым өдүп чыгат? Кандыйларын айтканда, кей буудактарга табарып чыгат? Ол кандый буудактар?

133. Үндү ле туйук табыштарды ончозын эске алынып, таблицкага оон ары темдектеп бичигер. Табыштарды капсуга [] тургузып көргүзерин ундыбагар.

Үндү табыштар: [a], [o], ...

Туйук табыштар: [б], [в], ...

● Үндү табыштар — оос ачылатан табыштар, туйук табыштар — оос жабылатан табыштар дегенин керелеп жартагар.

14§. Үнгүр ле тунгак туйуктар.

Бүдер эбиле туйук табыштар **үнгүр** ле **тунгак** болор.

Үн ле табыштанг (шуулттанг) бүткен туйуктарды **үнгүр туйуктар** деп адап јат.

Үн јогына јүк ле табыштанг (шуулттанг) бүткен туйуктарды **тунгак туйуктар** деп адап јат.

Үнгүр ле тунгак туйуктар сөстөрдн ылгаштырып јат.

Айдып түндегер: экү — эгү, јалтан — јалдан,
аш — ажу, көс — көзим,
јөп — јөби.

Үнгүр ле тунгак туйуктар **эжерлү** ле эжери јок болор (таблицаны көригер).

Эжерлү ле эжери јок туйуктар

Эжерлү туйуктар		Эжери јок туйуктар	
Үнгүр	Тунгак	Јүк ле үнгүр	Јүк ле тунгак
[б]	[п]	[ј], [й]	[х], [ц]
[в]	[ф]	[л], [м]	[ч], [щ]
[г]	[к]	[н], [нг]	
[д]	[т]	[р]	
[ж]	[ш]		
[з]	[с]		

134. Эжер сөстөрднн учурн кандый туйук табыштар ылгаштырып јат?

арка — арга

јайка — јайга

јалтан — јалдан

ваза — база

сал — зал

јыта — јыда

теп-деп

пол — бол

● Кандый туйук табыштар эжерлү?

Кандый туйук табыштарда эжери јок?

Эжерлү туйук табыштарды айдала, темдектеп бичигер.

135. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөтөн ээжини эске алынып, божодылган туйуктарды капсудан талдап, точкалардын ордына бичиир.

(п — б) агаш са... — бычактын са...ы

(с — з) ак ка... — јердин ка...ы

(т — д) јараш јы... — чечектин јы...ы

(к — г) јуу... јол — јолдын јуу...ы

(ш — ж) ак кала... — буудайдын кала...ы

Көргүзү: агаш сап — бычактын сабы, ...

136. Сөстөрдүн туйук табыштарын јартап берер.

Јас, булут, өзүм, ойын, учук, кажык, каду.

Көргүзү: Јас деп сөстө эки туйук табыш: [j] — үнгүр туйук, тунгак эжери јок.
[c] — тунгак туйук, үнгүр эжери [з].

● Үнгүр ле тунгак туйуктарды канайда ылгаштырар?

137. Кычырар. Нени билип алганыгарды куучындап беригер.

Телекейде үч мунга јуук тилдер бар. Ол тилдердин табыштары јендейинче түнгей. Је кажы ла тилде бойынын аңылу табыштары база бар. Темдектезе, алтай тилдин аңылу табыштары: [ö], [ү], [j], [н].

Орус тилдин — [в], [ф], [х], [ц], [щ].

Английский эмезе немецкий тилдерде кандый аңылу табыштар бар?

138. Сөсколбуларды угуза јарт кычырар.

Чечектү ваза, јылу шарф, алтай алфавит, ак көбөң, јаан цирк, бистин колхоз, тиш арчыыр щётка, изү щи.

● Орус тилден кирген сөстөрдө турар табыштарды айдып, көргүзер. Олор кандый туйук табыштар?

139. Сөстөрдү бойоор шымыранып айдып тыңдагар. Тун-
гак туйуктары канайда айдылып угулат? Үнгүр туйуктары
канайда айдылып угулат?

Чак, озо, сат, ада, өскө, кеч, сүт, сок, көс,
кос.

Кажы ла сости кайра кычырып, эжерлеп бичигер.
Сөстөрдүн кезигиле эрмектер тургузып айдыгар.

Көргүзү: чак — кач, ...

140. Токтой түжер темдектерина ајару салып,
үлгерди чокым-јарт кычырар.

— Тон-тон-тон!..
— Сен кем болотон?
— Бу мен — күски ай,
Слер уйуктазын деп турбай.
— Калырт, калырт, калырт..
— Тышкары кем калырайт?
— Бу мен — күски салкын.
Каалганы бектеп алыгар!
— Шылырт, шылырт, шылырт..
— Эжикте кем шылырайт?
— Бу мен — чарчаган бүр эдим.
Слердин туулардан келдим.

Л. Кокышев.

● Диалогто кемдер туружат?

Үлгерде күстин, салкыннын, бүрдин табы-
жын көргүзөргө поэт кандый туйук табышту
сөстөрлө тузаланган эмтир?

Ар-бүткенде болуп турган табыштарды:
күкүрттин, салкыннын, суунын табыжын, тын-
дулардын унин куучын-эрмектин табыштары
деп айдар ба?

141. Үлгерди кычырар. Автор адарунын унин кандый туй-
ук табыштарла көргүзөт?

«Јакшынак чылабас адару,
Түжине учуп арыбайдын ба?

Тату курсакты жууп алып,
 Тамзыктанып отурбайдын ба?» —
 Агаш көлөткөзине туруп,
 Уулчак адарудан сурады.
 Адарунын ижин лаптап көрүп,
 Арыбас оны кайкады.
 Жанында чечекке отуруп,
 Адару уулды тыңдагандый,
 Онон лаптап «шүүнип»,
 Уулга каруузын айткандый:
 «З-з — сенин сөзүң жастыра,
 Ж-ж — иштең кем де чылабас.
 Н-н-не ле тынду бастыра
 Аз-з-зыралы артыкта, алдырбас!»

А. Саруева.

● Чике куучын-эрмектерди ле автордын сөстөрүн көргүзүп, токтой түжөр темдектерин жартагар.

142. Эжерлү туйуктарды айдып, көргүскени аайынча таблицага эжерлеп бичиир.

Ўнгүр: [б], ...	Ўн ле табыштан (шуултан) бүткен.
Тунгак: [п], ...	Јүк ле табыштан (шуултан) бүткен.

15§. Үндү табыштардын бблинери.

Алтай тилде 8 үндү табыш: [а], [о], [у], [ы], [э], [е], [ө], [ү], [и].

Бу үндү табыштар бүдер эбиле (жериле) кату ла **јымжак**, эриндердин туружарыла **эрин чөйилер** ле **эрин чөйилбес**, оостың ачылар кемиле **кең** ле **тапчы** болор. (Таблицаны көригер).

	Кең		Тапчы	
Кату	[а]	[о]	[у]	[ы]
Јымжак	[э(е)]	[ө]	[ү]	[и]
Эрин чөйилер				

143. Кату ла җымжак, эрин чөйилер ле эрин чөйил-
бес, кенг ле тапчы үндү табыштар канайда бүдүп турга-
нын кычырып, сурактарга кару берерге белетенип алы-
гар.

1. Кату үндүлерди айтканыста, тилдин бели
оостын кийни җаар эмеш кайра тартылып, өрө
көдүрилет: [a], [o], [y], [ы].

Җымжак үндүлерди айтканыста, тилдин бели
ичкери тартылып, өрө көдүрилер: [э], (е), [ө],
[ү], [и].

2. Кезик үндү табыштар бүдеринде, тилден
өскө, эриндер тын туружып җат. Онын учун
олорды эрин чөйилер үндү табыштар, эмезе
эрин үндүлер деп кыскарта да адап җат: [o],
[ö], [y], [ү].

Арткан үндүлер эрин чөйилбес болор: [a], [э],
(е), [ы], [и].

3. Кезик үндүлерди айтканыста, оостын ачы-
лары кенг болор: [a], [э], (е), [o], [ö], кезигин
айтканыста — тапчы болор: [y], [ү], [ы], [и].

● 1. Кату үндүлер канайда бүдетен эмитир? Җымжак-
тары канайда бүдет?

2. Эрин чөйилер деп кандый үндүлерди, эрин чөйил-
бес деп кандыйларын айдар?

3. Үндүлерди кенг ле тапчы деп ненин учун бөлип җат?

144. Укаа сөстөрдү кычырала, учурын җартагар.

Иш ле үредү
Ийнинде җатсын.
Ичкери җолынды
Ол экү җарытсын.

Б. Укачин.

● Сөстөрдүн үндү табыштарын айдып, канайда
бүткенин җартаар. Бу сөстөрдө учурабаган үндү табыштар-
ды бойы кожуп айдар.

Тату курсакты жууп алып,
Тамзыктанып отурбайдын ба?» —
Агаш көлөткөзине туруп,
Уулчак адарудан сурады.
Адарунын ижин лаптап көрүп,
Арыбас оны кайкады.
Жанында чечекке отуруп,
Адару уулды тыңдагандый,
Онон лаптап «шүүнип»,
Уулга каруузын айткандый:
«З-з — сенин сөзүң жастыра,
Ж-ж — иштең кем де чылабас.
Н-н-не ле тынду бастыра
Аз-з-зыралы артыкта, алдырбас!»

А. Саруева.

● Чике куучын-эрмектерди ле автордын сөстөрүн көргүзүп, токтой түжөр темдектерин жартагар.

142. Эжерлү туйуктарды айдып, көргүскени аайынча таблицага эжерлеп бичиир.

Ўнгүр: [б], ...	Ўн ле табыштан (шуултан) бүткен.
Тунгак: [п], ...	Жүк ле табыштан (шуултан) бүткен.

15§. Үндү табыштардын бөлинери.

Алтай тилде 8 үндү табыш: [а], [о], [у], [ы], [э], [е], [ө], [ү], [и].

Бу үндү табыштар бүдөр эбиле (жериле) катуу ла **жымжак**, эриндердин туружарыла **эрин чөйилер** ле **эрин чөйилбес**, оостун ачылар кемиле **кең** ле **тапчы** болор. (Таблицаны көригер).

	Кең		Тапчы	
Катуу	[а]	[о]	[у]	[ы]
Жымжак	[э(е)]	[ө]	[ү]	[и]
Эрин чөйилер				

143. Кату ла јымжак, эрин чөйилер ле эрин чөйил-
бес, кенг ле тапчы үндү табыштар канайда бүдүп турга-
нын кычырып, сурактарга кару берерге белетенип алы-
гар.

1. Кату үндүлерди айтканыста, тилдин бели
оостын кийни јаар эмеш кайра тартылып, өрө
көдүрилет: [a], [o], [y], [ы].

Јымжак үндүлерди айтканыста, тилдин бели
ичкери тартылып, өрө көдүрилер: [э], (е), [ө],
[ү], [и].

2. Кезик үндү табыштар бүдеринде, тилден
өскө, эриндер тынг туружып јат. Онын учун
олорды эрин чөйилер үндү табыштар, эмезе
эрин үндүлер деп кыскарта да адап јат: [o],
[ö], [y], [ү].

Арткан үндүлер эрин чөйилбес болор: [a], [э],
(е), [ы], [и].

3. Кезик үндүлерди айтканыста, оостын ачы-
лары кенг болор: [a], [э], (е), [o], [ö], кезигин
айтканыста — тапчы болор: [y], [ү], [ы], [и].

● 1. Кату үндүлер канайда бүдетен эмтир? Јымжак-
тары канайда бүдет?

2. Эрин чөйилер деп кандый үндүлерди, эрин чөйил-
бес деп кандыйларын айдар?

3. Ундүлерди кенг ле тапчы деп ненинг учун бөлип јат?

144. Укаа сөстөрдү кычырала, учурын јартагар.

Иш ле үредү
Ийнингде јатсын.
Ичкери јолынды
Ол экү жарытсын.

Б. Укачин.

● Сөстөрдүн үндү табыштарын айдып, канайда
бүткенин јартаар. Бу сөстөрдө учурабаган үндү табыштар-
ды бойы кожуп айдар.

145. Таблицада көргүзүлгөн үндү табыштар кандай үндү табыштар болгонун, точкаларды аралаштырап бичигер.

...	[a]	[o]	[y]	[i]
...	[э(е)]	[о]	[у]	[и]

146. Эриндердин туружарыла бүткөн үндү табыштарды, таблицка бичиир.

эрин чөйилер				
эрин чөйилбес				

147. Таблицада көргүзүлгөн үндү табыштардын адын адап, точкалардын ордына бичиир.

[a]	[э(е)]	[o]	[о]	...
[y]	[у]	[ы]	[и]	...

148. Көргүзүп салган темдектеринен үндү табыштарды танып айдар.

1. Кату, эрин чөйилбес, кен — [a] ...
2. Кату, эрин чөйилбес, тапчы — ...
3. Жымжак, эрин чөйилер, кен — ...
4. Жымжак, эрин чөйилбес, тапчы — ...
5. Кату, эрин чөйилер, тапчы — ...
6. Кату, эрин чөйилер, кен — ...
7. Жымжак, эрин чөйилбес, кен — ...
8. Жымжак, эрин чөйилер, тапчы — ...

149. Үндү табыштардын бөлинерин бириктире көргүскөн таблицаны кычырар.

Үндү табыштардын бөлинер таблицасы

	кен		тапчы		
кату	а	аа	ы	ыы	эрин
жымжак	э(е)	ээ(ее)	и	ии	чөйилбес
кату	о	оо	у	уу	эрин
жымжак	ө	өө	ү	үү	чөйилер
	кыска	узун	кыска	узун	

● Таблицала тузаланып, кажы ла ундү табыш бүдер эбиле, оостыг ачылар кемиле, эриндердин туружарыла кандый болорын јартан бичиңир.

Көргүзү: [а] — кату, кен, эрин чөйилбес үндү табыш.

[ү] — јымжак, тапчы, эрин чөйилер үндү табыш.

150. Улгерди чокым-јарт кычырар.

Энемниң чыккан күнине
Кар-чечегешти мен
Јаскы јаланда тапкам.
Ол јайылбаган да болзо,
Оны энемге апаргам.
Энем мени чечегешле кожо
Эрке кучактап ийген.
Энемниң јылу кучагынан
Чечек јайыла берген.

П. Самык.

● Сөстөрдин үндү табыштарын айдып, олор канайда болинип турганын јартаар.

151. Сөсколбуларда турган карарткан сөстөрдин айдылары ла учуры (нени темдектеп турганы) тўней бе?

Јаш бала — **јылу јааш**. **Эр** кижиги — **јангы ээр**.
Атты јек — **јеек јылан**. **Јес ок** — **оок јиилек**. **Чай ур** — **уур таш**. **Отты үр** — **үүр мал**. **Чаган ай** — **бир аай**.

● Бу сөстөрдин айдылары ла учуры башка деп, неден танып јадыгар?

16§. Узун үндү табыштар.

Ундү табыштарга эжер узун үндү табыштар бар. Олор узада айдылып, база сөстин учурын ла кеберин ылгаштырып јат.

Узун үндүлөрдү эки түнгөй буквала темдектөп көргүзөт.

Айдып түндөгөр: [а — аа], [о — оо], [у — уу],
[ы — ыы], [э(е)] — [ээ(ее)],
[ө — өө], [ү — үү], [и — ии].

152. Берилген сөстөргө узун үндү табышту эжер сөстөр таап, коштой бичиир.

тай — таай	эн (бөстинг эни) — ...
күн — ...	жон — ...
кур — ...	орон — ...
жаш — ...	сөк — ...
өч — ...	жун — ...
тар — ...	жан — ...

● Кажы ла сөс кандый куучын-эрмектин бөлүгү?

153. Сөстөрдү кычырып, узун үндү табыштарынын кандыйлары кату ла жымжак, кандыйлары эрин чөйилер болгонун жартаар.

КЕП СӨСТӨР.

1. Укаалу сөсти угарга жакшы. 2. Иштенкейди иш те сүүр. 3. Туудый коозо болгончо, аякча аш болзын. 4. Ээн жер эрикчил. 5. Береечи кижининг колы жоксырабас. 6. Жоонду от өчпөс, жонду улус жоксырабас. 7. Албатынын санаазы аткан октонг түргөн. 8. Суузаганда, суудан тату неме жок.

Узун үндү табыштар бүдөр эбиле (жериле) база кату ла жымжак, эриндердин туружарыла эрин чөйилер ле эрин чөйилбес, оостын ачылар кемиле кен ле тапчы болор. (Таблицаны көригер).

УЗУН УНДУ ТАБЫШТАРДЫН ТАБЛИЦАЗЫ.

	Кен		Тапчы	
Кату	[aa]	[oo]	[уу]	[ыы]
Јымжак	[ээ(еe)]	[öö]	[үү]	[ии]
		Эрин чөйилер		

- 70 страницада берилген таблицада түндегер.

154. Узун үндү табышту сөстөрдү кычырар.

Таблицада тuzаланып, узун үндү табыштар канайда айдыларын ла канайда бөлинерин јартагар.

мааны	тоорчык	јөөжө	бүүле	јиит
меес	тоормош	сөөм	күүле	тоо
каан	мүүс	куучын	јеерен	оос
коо	таан	уулак	коозо	соок

- Јүк ле эрин чөйилер узун үндү табыш бар сөстөрлө эрмектер эмезе сөсколбулар тургузып бичиир.

Көргүзү: Коо үндү тоорчык јаска сүүнип кожондойт.

- 155.** Текстти кычырар. Кату ла јымжак үндүлердин сөстөрдө турар ээжини јартагар.

СЕБИНИНҢ БООЧЫЗЫНДА.

Себинин боочызында, мөштин ортозында, јараш тураларды јолло өдүп бараткан улус јаан-тайын ајарып көрөтөн болбой. Шак ла мында — биатлонисттерди белетеер олимпийский төс јер. Бого бистин де орооныстан, өскө дө ороондордон спортчылар келип, мөрөйгө белетенет. Бу јер биатлонло ойнооруна таскаарга сүреен

эшту. Мында кар эрте таап жеткенден кийин май айга жетире кайылбай кетет.

«Алтынчы чаканы» тартеттен.

● Карарткан сөстөрдүн үндү табыштарына атару салып, чыгара бичигер.

Кату ла жымжак үндү табыштар кожо турар орус тилден кирген сөстөрдү баштар кожуу бичигер.

17§. Кату ла жымжак үндү табыштардын сөстөрдө турар ээжизи.

156. Кату ла жымжак үндү табыштарды эске алынып, таблицага тургузуш айдыгар.

Кату	...
Жымжак	...

● Кату ла жымжак үндү табыштарды канайда ылгаштырып жадыгар? Олор бир сөстө кожо туратан эмтир бе?

157. Үлгерди чокым-жарт кычырар.

Ороондор ортозында бүдүмји
тынызын,
Албаты ортозында айалга
тымызын
Кижилик иженип, женил
тынзын.
Амырдын куйагына
үлдүлөр сынзын.

Б. Суркашев.

● Сол жанына кату үндү табышту 4 сөс, онг жанына жымжак үндү табышту 4 сөс талдап бичиир.

Көргүзү: ороондор

бүдүмји

...

...

Алтай тиаде бир сөстө кату ла ымжак үндү
кожо турган јат.

Бир сөстө эмесе кату үндү табыштар эмесе
ымжак үндү табыштар турар. Темдектезе: *јар-*
кынду, јурум, бијечи уулчак.

Је кезик колболу сөстөрдө бу ээжи бузулып,
кату ла ымжак үндүлер кожо турар. Темдек-
тезе: *јашөскүрим, сегисјылдык.*

158. Текстти кычырала, куучындап берер.

АНДРЕЙ ВИКТОРОВИЧ АНОХИН.

А. В: Анохин 1869 жылда Тамбовский область-
та чыккан. Удабай онын билези Бийск городко
көчүп келген. Андрей озо Бийскте, онон Мо-
сквада ла Петербуркта үренген. Ыренип келеле,
ол Томсктын школдорында балдарды кожонго
ло күүге үреткен. Туулу Алтайда јадып, ол пед-
техникумда база кожоннын ла күүнинг үредүчи-
зи болгон.

А. В. Анохин орус та кижн болзо, ол алтай
улусла јуук најылажып, алтай тилди үренип
алган. Ол Сибирьде јаткан албатынын фолькло-
рын ла этнографиянын материалдарын јууган.
Краеведческий музей төзөлөрине салтарын
јетирген. Алтай улустын кожондорын јууп,
онын күүзин бичиген. Темдектезе: «Кан Алтай»,
«Алтын-Көл» деп кожондорды улус эмди де
кожондоп јат.

● Тексттен сөстөр темдектеп алала, кату ла ымжак
үндүлердин турар ээжизин јартагар.

159. «Кичинек јылкычылар» деп И. Ортонуловтын јуругы-
на тайанып, куучын тургузып бичигер. Тузаланатан
сөстөрдн озо талдап алыгар.

160. Узун үндү табышту сөстөргө ајару салып, төртјол-
дыктарды кычырар. Јараганын эске үренип алар.

1. Јурунчадан јуунадып,
Јууркан эдер энен мен.

И. И. Ортонулов. «Кичинекей жылкычылар».

Јудрукча бойынды
Јурт баштадар энен мен.

Б. Бедюров.

2. Энейим, энейим,
Јаантайын јалакай.
Энейим, энейим,
Јажына јаражай!

А. Ерегеев.

3. Мен инженер болорым.
Бастыра ороонло јорыктаарым.
Туралар, өргөөлөр, јолдор тударым.
Ончо јерди јарандыраарым.

П. Самык.

161. Узун үндү табыштарды эске алынып айдала, таблица-
га бөлип бичигер.

Узун үндү табыштар	
Кату	Јымжак
...	...

162. Үлгерди кычырар. Сөстөрдүн эрин чөйилер үндү та-
быштарынын бүдөр эбин јартаар.

Оскөн кару Төрөлимди
Оскө јерле тундеп болбозым.
Ак-јарыктын үстинен
Артык төрөлдү таппазым.

• К. Козлов.

163. Эрин чөйилер үндү табыштарды эске алынып айдала,
таблицага бөлип бичиир.

Эрин чөйилер үндү табыштар	
Кату	Јымжак
...	...

164. Сөстин табыштары керегинде билип алганыгарды бу сурактардын болужыла ченеп көригер.

1. Үндү табыштарды туйук табыштардан канайда ылгаштырар? Темдектеп, үндү ле туйук табыштар айдып жартагар.

2. Үндү табыштар кандый табыштарга бөлинип јат? Темдектеп көргүзер.

3. Туйук табыштар канайда бөлинет? Темдектеп көргүзер.

4. Алтай тилде кандый табыштар кату ла **јымжакка** бөлинет?

5. Орус тилде кандый табыштарды кату (твердый) ла јымжак (мягкий) деп бөлип јат? Керелеп, сөстөр айдып беригер.

6. Кату ла јымжак үндүлердин сөстөрдө турар кандый ээжизи бар? Орус тилде кандый? Сөстөр темдектеп айдыгар.

18§. Буквалар. Алфавит.

Тилдин табыштарын аңылу темдектерле — букваларла көргүзип бичиир.

Бастыра букваларды ээчий-деечий тургузып бириктиргенин **алфавит** эмезе **азбука** деп адап јат.

«Алфавит» деп сөс «Альфа(а) ла «Вита»(в) эмезе «Бэта» деп грек алфавиттин баштапкы эки букванын адынан бүткен.

«Азбука» деп сөс славян алфавиттин баштапкы букваларынын адынан бүткен: «аз»(а), «буки»(б).

Букваларды **бис** бичип ле кычырып јадыс, табыштарды — айдып ла угуп јадыс.

Кажы ла буква бойы башка атту (төмөн берилген таблицаны көр).

Буквалардын адын ла табыштардын айдыларын булгабагар!

Алтай алфавитте 37 буква: 12 үндү буква: а, о, у, ы, э, е, ө, ү, и, ё, ю, я; 23 туйук буква: б, в, г, д, ј, ж, з, и, к, л, м, н, ң, п, р, с, т, ф, х, ц, ш, щ; 2 буква: ъ, ь — табыш темдектебей јат.

АЛФАВИТ.

Буквалар, олордыг ады

(печатный ла строчной)

Аа	<i>Aa</i>	а	Пп	<i>Пп</i>	пэ
Бб	<i>Бб</i>	бэ	Рр	<i>Рр</i>	эр
Вв	<i>Вв</i>	вэ	Сс	<i>Сс</i>	эс
Гг	<i>Гг</i>	гэ	Тт	<i>Тт</i>	тэ
Дд	<i>Дд</i>	дэ	Уу	<i>Уу</i>	у
Јј	<i>Јј</i>	је	Ўў	<i>Ўў</i>	ў
Ее	<i>Ее</i>	е	Фф	<i>Фф</i>	эф
Ёё	<i>Ёё</i>	ё	Хх	<i>Хх</i>	ха
Жж	<i>Жж</i>	жэ	Цц	<i>Цц</i>	цэ
Зз	<i>Зз</i>	зэ	Чч	<i>Чч</i>	че
Ии	<i>Ии</i>	и	Шш	<i>Шш</i>	ша
Йй	<i>Йй</i>	эй	Щщ	<i>Щщ</i>	ща
Кк	<i>Кк</i>	ка	Ъ	<i>Ъ</i>	кату темдек
Лл	<i>Лл</i>	эл	Ыы	<i>Ыы</i>	ы
Мм	<i>Мм</i>	эм	Ь	<i>Ь</i>	йымжак темдек
Нн	<i>Нн</i>	эн	Ээ	<i>Ээ</i>	э
Нг	<i>Нг</i>	энг	Юю	<i>Юю</i>	ю
Оо	<i>Оо</i>	о	Яя	<i>Яя</i>	я
Өө	<i>Өө</i>	ө			

165. Ұлгерди чокым-жарт кычыарга белетенип
алала, угуза кычыар.

37 алтын куш — 37 буква,
Jүрегисти кўйдўрип, кўзисти ачкан...
37 алтын куш — 37 буква
Төгўн ле чыннын ўгин таныткан.
Бажыска кўннен санаа сырлап,
Телекей эжигин биске ачкан.

Б. Укачин.

● «37 алтын куш — 37 буква» деп, поэт не керегинде
айдып жат?

Алфавитте канча ўндў буква, канча туйук буква?
Jўк ле орус тилден кирген сўстўрдў бичилетен ўндў ле
туйук букваларды таблицадан талдап айдар.
Jўк ле су-алтай сўстўрдў бичилетен ўндў ле туйук буква-
ларды кўргўзер.
Алтай тилде канча ўндў табыш? Алфавитте ненин учун
12 ўндў буква?

166. Алфавиттинг учуры керегинде кычырып, куучындап
беригер.

Алфавитти билгени jўрўмде керектў болор.
Ненин учун дезе, сўзликтерде бастыра сўстўр
алфавитле туруп жат. Улустын ўбўкўзин список-
ко алфавитле тургузып бичиир. Библиотекада
каталогтон керектў бичиктерди тўрген таап
аларга слерге база алфавит болужар.

167. Класстын балдарынын ўбўкўлўрин алфавитле бичиир.
Ундыбагар: тўней буквадан башталган ўбўкўлўрдин экин-
чи букваларын ажаруга алып бичиир.

...Алфавиттинг кезик буквалары кандый та-
быштарды темдектеп турганы керегинде кычы-
рып алала, куучындап беригер.

Алфавиттинг э ле е буквалары алтай тилде
[э] деп бир табышты темдектеп жат. Ле ол
табышты, жанжыгып калган аайынча, э ле е
деп эки башка буква темдектеп бичип жа-

дыс: сөстин бажында Э буквала, ортозында ла учында е буквала, темдектезе: эки, эје, тенгери.

168. Сөстөрдү жарт кычырып, э ле е буквалардын учурын жартагар.

эмчи
эчки
эрин
Эркелей

керек
чечек
телекей
темдек

беле
бије
ийде
ийне

● Алтай тилде э ле е буквалар канча табышты темдектеп жат?

Е, ё, ю, я буквалар орус тилден кирген сөстөрдө кандый табыштарды темдектеп турганы керегинде кычырып, эске алынаар.

Алфавиттин е, ё, ю, я буквалары орус тилден кирген сөстөрдө, орус тилдин ээжизиле, [йэ], [йо], [йу], [яа], деп эки табышты темдектеп жат: сөстин бажында турза, үндү табыштын кийнинде турза, ь ла ь деп бөлийтен темдектердин кийнинде турза, темдектезе: 1).

Егор [йэ], ёлка [йо], Юра [йу], Яша [яа];

2). поезд [йэ], каюта [йу], баян [яа], ёж [йо];

3). съезд [йэ], компьютер [йу], обезьяна [яа].

Je е, ё, ю, я туйук табыштын кийнинде турза, [э], [о], [у], [а] деп бир табышты ла онын алдында турган туйук табыш жымжак болгонын темдектеп жат. Андый туйук табыш болгонын мындый темдекле бичип көргүзөр: музей [з 'э], боксёр [с 'о], рюкзак [р 'у], отряд [р 'а].

Кезик сөстөрдө е ле ю онын алдында турган туйук табыштын жымжагын темдектебей жат: теннис [тэ], кашне [нэ], парашют [шу].

169. Е, ё, ю, я буквалар темдектеп турган табыштарды чике јарт айдып, сөстөрдү кычыраар.

Европа	маяк	подъезд	гантель
Юрмала	союз	пьеса	шоссе
ярмарка	боярин	Татьяна	модель
ёж	слет	люк	брошюра

● Е, ё, ю, я буквалар темдектеп турган табыштарды коштой көргүзип, сөстөрдү бичигер.

170. Јебрен ойдө, буквала темдектеп көргүзер бичимел јок тушта, улус јурукла, јүзүн-јүүр темдектерле тузаланатан. Бистинг ойдө кезик учуралдарда кандый-кандый јегирү эдерге тилге үзеери база темдектерле тузаланып јадыс. Јурукта кандый темдектер, учуры кандый?

171. Алфавитти кандый билип турганыгарды бойыгар ченеп көригер: букваны озо айдала, онон таблицадап (91 стр.) көригер. Јастыра адаган букваларды база катап чике айдыгар.

Б, г, д, ж, з — буквалар су-алтай сөстин бажында да, учында да бичилбес. **Je [п]** деп тунгак туйукты сөстин бажында **бэ** буквала темдектеп бичип **јадыс: баспак [п], бака [п]; [дэ]** — буква тоолу ла алтай сөстөрдүн бажында турар: **де, деп, дезе;**

л, р, й буквалар сөстин бажында база турбас, **je эл** буква база тоолу сөстин бажында турар: **ла, ле, ло, лө** — деп колбоочыларда; **лаптап, лапту** деп сөстөрдө.

172. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн табыштарын ла букваларын **јартаар.**

Менин **таадам** бийик сынду, обору **јаан**, сабарлары **јоон.** Бойы ачык-јарык **куучынду.** Кижини **көөрөдип** те, кокырлап та ийер.

Јуу тужында **таадам** кайучы болгон. Көп тоолу **јуучыл** кайралдарынын ортозында «За отвагу» деп медаль бар.

● Кандый су-алтай сөстөрдө буквалардын тоозы табыштарынын тоозынан көп?
Алфавитте узун үндү табыштарды темдектеп бичийтен аңылу буквалар бар ба?
Орус тилден кирген кандый сөстөрдө буквалары табыштарынан ас?

173. Текстти кычырып, **јебрен** өйдөн бери кандый бүдүмдү «бичиктер» болгонун билип аларыгар.

Бис букваларды ла сөстөрдү сол јанынан он јаны **јаар јолдоп** бичиириле тузаланып **јадыс.** Онойдо алтайлар, орустар, англичандар, немецтер, французтар, гректер, о. ө. албаты бичип **јат.** **Je** телекейде он јанынан сол јаны **јаар, үстинен** төмөн столбиктеп бичип турган албаты бар. Темдектезе, кытайлар, япондор. Корейлер сол јанынан он јаны **јаар, столбиктеп, база кытайлар** чылап, **үстинен** төмөн бичип **јадылар.**

Телекейде тооны темдектеп бичиир үч эл бар, темдектезе: «үч» деп тооны арабтар «3» темдекле, римляндар — III. Бу ла тооны сөслө дө бичип жадылар, је башка-башка тилде база башка-башка сөстөрлө бичиир: «үч» — алтай (өскө дө түрк тилдерде), «три» — орус, «drei» — немец тилде, «trois» — француз тилде, «frü» — английский тилде.

Тилдин табыштарын буквала темдектеп бичиирине бис үренип калганыс. Је бичииринин туукизи (историязы) бичиштер башка-башка бүдүмдү болгонын керелеп јат: «јурук-бичик» — эмезе пиктография, — таңмалап бичиген бичик эмезе идеография. Эмдиги бичиш — табыштарла букваларла темдектеп бичигени.

«Јурук-бичик» ле таңмалап бичигени керегинде 186, 189 таскадулардын тексттеринен билип аларыгар.

● Телекейде бичиир кандый эп-аргалар бар деп билип алдыгар?
Табыштарла, букваларла бичиiri кандый бичик? Јартагар.
Телекейде тооны (цифраны) көргүзип бичиир кандый эп бар деп билип алдыгар?

19§. Үйе. Согулта.

174. Сөстөрдi кычырып, үйелерин тоолоп айдыгар.

тура	туразы	јан	эт
бије	бичиги	кай	үс
төрөл	эјези	јол	ји
тере	айрыды	сок	аш

● Сөстөрдi үйелеп бичигер. Үйе керегинде јартамалды кычырар.

Сөстө канча үндү табыш, анча ок үйе болор:
ий-де — 2 үндү, 2 үйе; кой — 1 үндү, 1 үйе;
кеен — 1 узун үндү, 1 үйе.

Үндү табыштар, туйук табыштарга көрө,
үннинг болужыла угуза тынг айдылып турган
учун, туйук табыштарла биригип, үйе бүдүрүп
жат.

Үйе жангыс та үндү табыштан турар, темдекте-
зе: э-не, а-ду-чы, о. ө.

Үйе — чыгара тынган кейдин бир тебүзиле
айдылган куучын-эрмектин үзүгү.

Канча-канча табыштардан турган үйе үндү де
табышка, туйук та табышка токтоп турар: **мал-
чы, ү-ре-дү, э-ки; та-быш, ко-жон, кү-күрт.**

175. Сөстөрдү үйедерге бөлип кычырар.

Чымалы, карлагаштар, койчы, айу, коркы,
адару, јинји, кайа, ай, јай, бригадир, от, өрт,
јоон, ээзи.

● Кандый сөстөрдү үйелерге бөлиирге күч болды?
Үндү табышка ла туйук табышка токтоп турган үйелү
сөстөр темдектеп, чыгара бичип алыгар.

Сөстө эки түнгей буквала темдектеп бичиген
узун үндү табышты үйелерге эки јара бөлибес,
бир јолдон јаны јолго айрып көчүрбес. Андый
сөстөрдү үйелерге мынайда бөлиир: куу-чын,
јөө-жө, сү-реен, јии-лек, о. ө. Је сөстин тазы-
лы эмезе төзөгөзи ле кожултазы түнгей та-
быштарга токтоп турган болзо, оларды үйелер-
ге эки јара бөлиир де, бир јолдон јаны јолго
көчүрер де: от-тор, тон-нын, мел-ле, ку-зук-ка,
ой-но-ор, ко-ры-ыр, о. ө.

176. Текстти кычырып, үйелерге болинбейтен ле јолдон
јолго бөлип көчүрбейтен учуралдар бар сөстөрдү таап
јартагар.

Күски айдын учы јаар эбире турган ыраак
тайгалардын баштары јаны түшкен кардан ка-

жайа бердилер. Жылу жерлер жаар учкулап брааткан куштар мендегилеп, чолдин устиле кыйгырыжып, ыраак мөңкүлөр жаар чубашкылайт. Олорды ээчий келип жаткан сооктордын тыныжы күнүн ле билдирип, чолдин онгин кубултып ийди. Эбире агарыжып турган туулардын ортозында жаткан күрөң чөл эмди карара бергендий билдирет.

Л. Кокышев.

● Ол сөстөрди чыгара бичип алар.

177. Сөсколбуларды кычырып, карарткан сөстөрдин тазылын ла кожулталарын көргүзөр.

1. Булутту тенери. Күннин чогы. Тыгтын чобразы. Ичкери басса. Тузакка түжер. Төрөлин корыыр. Ишти солыыр. Көллө жүзер. Орттөн чеберлен. Сууны изитти. Казаннан урар. Көчөни кайнатты.

● Карарткан сөстөрди канайда үйелерге бөлиирин ле бир жолдон жаңы жолго көчүрерин жартагар. Сөсколбулардын кезигиле (талдап) эрмектер тургузып бичигер.

178. Сөстөрдин согулталарына ажару салып, тортжолдыктарды кычырар.

1. Айланып, агашка кар түшсө,
Алтай жараш — оны сүү.
Ак чечектер жайылза,
Алтай жараш — оны сүү.

Б. Укачин.

2. Кеен жараш суулар кечедис,
Бис — жорыкчылар!
Жаан-жаан кырлар ажадыс,
Бис — жалтанбастар!

П. Самык.

Сөстинг бир үйези, өскөзине көрө, тынгыда айдылганын согулта деп адап жат.

Согулта түшкен үйе узада айдылар:

а-ма-дууу, на-жы-лааар, сө-зийи.

Согулта үндү табышка түжер. Согулта түшкен үндү жарт айдылар.

Бичимелде согулталу үйенин үстине, темдекке көргүзөр: нөкөрүм, бичиктер. Бир үйелү сөстөрдүн согултазын темдегиле көргүспес: жер, ай. [ö] лө [yü], [ö] лө [y] табышту үйеге түшкен согултаны база көргүспес: төрөл, көрүмжилү, жоон, күү.

179. Согултазын чын тургузып, сөстөрдү бичигер.

Үредү, күн, үкү, огурчын, класс, койу, карлагаштарым, спорт, жашөскүрим, жорук, ажару, тогузынчы, кычырадым, жалбрак, көрүк, келеле, жайгы, сөзлик, бүдүмчилү, чаазында.

180. Узун үндү табышту сөстөрдү үйелерине бөлип, согултазын тургузып, чыгара бичигер. Жарталгыштарды таап, учурын жартагар.

Октябрьдын калганчы күндеринде городтын оромдорыла баштапкы кар айланыжа берди. Тоозы жок жабулардын үстине; тротуарга, ары-бери өткөн улустын бөрүктерине ле теректерге жеңил ле көбү кар жаап баштады. Жердин үсти апагаш ла кееркемжилү боло берди. Эбиреде турган тымык аркалар, туулар ла кобылар база апагаш өңдү болуп калган. Суунын ол жанында, аралда, жаңы түшкен карды койондор, байла истегилеп салган болор...

Л. Кокышев.

181. Согулталарына ажару салып, кычырар.

Топшуурла ойноды — сен топшуурла. Чечкеле чечкеле — этти чечкеле. Чайла күндүледи —

отурып чайла. Камчыла камчыла. Армакчыла буулады — атты армакчыла.

● Эжер сөстөрдин учуры башка болгонын кайдан билип алдыгар? Кандый учуралда согулта сөстин төзөгөзине түжет?

Алтай тилде согулта көп сабазында сөстин калганчы үйезине эмезе калганчы кожултазына түжүп жат: би-чи, о-зо-ло, бар-ба, ан-чы-лар-дын.

Согулта сөстин ортозында турган үйеге түжер учуралдар база бар: бис үренедис, ол тарынбазын, айылга бараа, кожонгло уткыды; сөстин баштапкы да, экинчи де үйезине түжер учуралдар бар: сүтле, этле, окло, калбакла, о. о. Бөлүгөштерге согулта түшпей жат: барды ба? келгей не?

Сөстө бир ле согулта болор. Же кезик эки тазылду колболу сөстөрдө калганчы үйеге түжүп турган төс согултадан өскө сөстин баштапкы тазылына жаан эмес коштомо согулта түжер: колчабыжү, амыр-энчү, бешылдык, Себи-Оозы.

182. Согултазына ажару салып, орус тилден кирген сөстөрдү кычырар. Согулталарын ундыбагар.

очередь
индекс
статуя
цемент
столяр
шофёр

алфавит
процент
инструмент
портфель
каталог
предмет

морковь
свёкла
сантиметр
документ
договор
комбайнер

● Сөстөрдүн кезигиле сөсколбулар бичиир. Согултазын көргүзип салар.

183. Согулта түшкен уйени узада айдып, токтой
түжер темдектерине аяру салып, үлгөрдү кы-
чырар.

Жараш үндү баянды
Чөйө тартсан, баянист!
Коо үндү жииттерди
Кожондотсон, баянист!
Алтын-мөнүн ойындар
Торко учукка тизилди.
Аттар, уйлар, койондор
Ногон чибиге илинди.

А. Саруева

● Токтой түжер темдектерин жартагар. Калганчы эр-
мекти члендериле, куучын-эрмектин бөлүктөриле ылгагар.

184. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн табыштарын ылгаар.
Олордын согултазын тургузып, эрмектерди бичип алар.

Су-кадык болорго ару кейле тынар керек.
Туранын ичин, төжөк-жастыкты ла кийимди ару
тудар керек.

Су-кадык болорго физкультура база болу-
жат. Физкультура кижинин эди-канын тыгы-
дып, соокко тонбос эдип тазыктырат.

● Су-кадык болорго база не керек, онон ары кожуп
бичигер.

185. Слер спорттын кандый бүдүминде туружып жатканы-
гар керегинде куучын тургузып бичиир.

186. Текстти кычырар. «Не-немеле» көргүскөн бичиктен
өскө база кандый бичик болгон эмтир?

Таш чакта жаткан улус тузаланган эн ле
јебрен «бичик» — «журук-бичик» — пиктография
(бу сөс «пиктум» — «будукла јуралган» деген
латин сөстөң лө «графо» — «письмо», «бичик»
деген грек сөстөң бүткен.

Лебрен түрктердин содойто тургускан (стелла) таштарында јуралган јурук «бичиктерди» «петроглиф» деп адап јат. Петроглиф (петрос — камень — таш, глиф — резьба, вырезывание) — ташты чаап эткен јурамалдар. Петроглифтер Туулу Алтайда, Сибирьдин өскө дө јерлеринде көп табылган. Темдектезе: Елангаш (Јалангаш) деп көлдөн ыраак јок, андый ок атту суунын сол јанында јүзүн-јүүр тындулар: андар, мал-куш, кижии јуралган кереес кайа-таштар. (Јурукты көр).

Јаланаштын петроглифтери башка-башка: анчылардын, камдардын, үй улустын, балдардын, малчылардын кеберин јураган; букалар, эликтер, эчкилер, аттар, кочкорлор, сарлыктар, төөлөр, андар; чедендер, айылдар, колесницалар (эки тееликтү абрачактар) јуралган.

Бистин өйдө алфавит-бичикке үзеери «јурук-бичикле» база тузаланып јадыс: рекламаларда, плакаттарда, вывескаларда, о. ө.

187. Кажы ла јурукта спорттын кандый бұдүмин темдектеп көргүскен, адап берер.

● Талдап тузаланар сөстөр: хоккей, атла жүрер спорт, эжинери, мылтык адары, сууга калыыры, спорттын гимнастикасы, уур атлетика, велотрек, футбол.

188. Слер билер јолдын, спорттын, су-кадыкты корыырынын, башка-башка бұдүмдү черүнин, магазиндердин јурук-бичиктери керегинде куучындагар.

189. Бичиктер керегинде ононг ары кычыраар.

Алтай албаты «јурук-бичиктен» өскө, танмаларла тузаланган учуралдар база бар: кажы ла сөөктө бойынын јурук темдекле көргүскен танмалары болгон, темдектезе: тодоштордын —

«јаа», чаптылардын — «сулук», кыпчактардын — «тоскуур», мундустардын — «айдын сегис жарымы», төөлөстөрдин — «кулја», көбөктөрдин — «чорго», байлагастардын — «жыракы» о. ө.

190. Эрмектерди кычырып, божодылган сөстөрдү бойыгар кожуп бичигер (2 алтай, 2 орус сөс).

1. Алтай ла орус тилдин сөстөринде букваларынын тоозы ла табыштарынын тоозы түнгөй де болор, темдектезе: *тенери, машина*,...

Алтай ла орус тилдин сөстөринде буквалары табыштарынан көп тө болор, темдектезе: *ороон, портфель*,...

3. Орус тилден кирген сөстөрдө буквалары табыштарынан ас та болор, темдектезе: *баян*,...

4. Орус тилден кирген сөстөрдүн учында туруп бичилетен эжерлү үнгүр туйуктар канайда айдылар? Чын айдып кычыраар.

Сад, стенд, снаряд, гардероб, гараж, пляж, арбуз, газ, утюг.

● Бу сөстөргө алтай тилде кандый табыштан башталган кожулталар кожуп бичиир.

191. Үндү табыштарына ажару салып, сөстөрдү кычыраар.

кулун
јулук
јодүл
көмүр
толку
көбүк

јүстүк
јүрүм
учук
көрүк
бөрүк
бөлүк

јорык
толык
орын
токым
конгыс
коқыр

конгыр
томыр
туујы
түүнти

● Сөстөрдү алфавитле бичигер. Чын бичилерин унаы багар.

192. Кычырар. «**Јурук бичиктен**» өскө база кандый «**бичик**» барын бу тексттен билип аларыгар.

Иероглифтерле — символический — молжу темдектерле (знактарла) тузаланган бичик бар. Кажы ла иероглиф бирден сөстөрдү эмезе үйелерди, бүткүл билимдерди (ондомолдорды) темдектеп јат.

Эмдиги өйдө Китайда, Японияда, о. ө. андый бичикле тузаланып јадылар. Япон иероглифле бичилгенин көригер:

イハハハ
口乃ニオホ

Китай тилде иероглифле темдектеп бичиген «**ма**» дең кычырар сөсти башка-башка үнле (интонацияла) айтканда, үч башка сөс болор, темдектезе: ма — эне (јүргери үнле айдылар), ма — кендир (бийиктеген үнле), ма — ат (јабызайла бийиктеген үнле), ма — чугулдажар (јабызаган үнле), ма — суракту бөлүгөш (үн темдектелбес).

Ајару: сөстөрдүн үстиндеги темдектер (диакритический — / \ \ знактар) үнди (интонацияны) көргүзип јат.

Үренгенин көрөр сурактар ла јакылталар.

1. Грамматиканын кандый бөлүктөрүн үрендис? Бөлүктөрүн адап, оңон нени билип алганыгарды айдып беригер.
2. Үндү табыштардын болинерин эске алынып, јартап беригер эмезе таблицазын јурап көргүзеер.
3. Үндү табыштар сөстөрдө турар кандый ээжи бар? Орус тилде кандый?

4 Туйук табыштар канайда бөлинер? Тунгак туйук ла үнгүр туйуктын түнөйи ле башказын жартагар.

5. «Табыш» ла «буква» дегени түнөй бе? Темдектер айдып жартагар.

6. Сөстөрдүн айдылары ла бичилери жаантайын кели- жип жат па?

7. Үйе ле согулта керегинде нени билип алганыгарды куучындап беригер.

8. «Бичиктинг» түүкизи керегинде нени билип алды- гар?

9. Слер үч тил үренип жадыгар, олордын бирүзи — слердин төрөл алтай тилигер, экинчизи — орус тил, үчин- чизи — өскө ороондордын тилдерининг бирүзи (немец эме- зе английский, эмезе француз). Бу үч тилдин алфавиттери- нинг түнөй ле башка учуралдарын жартагар.

ЛЕКСИКА ЛА ФРАЗЕОЛОГИЯ. ТИЛДИН КУЛЬТУРАЗЫ.

Лексика ла фразеология — тил керегинде наука- нын бөлүктери.

Лексика — сөстөр нени темдектеп турганын лексический учурын, сөстөрлө тузаланарын үре- нип жат.

Фразеология — бузулбас сөсколбулардын (фразеологизмдердин) учурын, олорло тузаланарын үренип жат.

20§. Сөстин лексический учуры.

Тилде бар бастыра сөстөр онын лексиказын бүдүрип жат. Тилде кажы ла сөс нени-нени темдектеп турар — онызы сөстин лексический учуры болор.

Кезик сөстөр бир ле немени темдектеп турар, ондый сөстөрдн бир ле учурлу сөстөр деп айдар. Темдектезе: «кыш» деп сөс бир ле учур- лу — жылдын карлу соок ойин темдектеп жат.

Кезик сөстөр канча-канча немени темдектеп турар, ондый сөстөрдн көп учурлу сөстөр деп айдар, темдектезе: «аш» — көп учурлу сөс: ичер- жиир курсақ-тамак; аш арба, буудай, сула- арып, о. о. өзүм аптар.

193. Сөстөрдүн лексический учурын — нени темдектеп турганын жартап, көргүскөн аайынча бичигер.

Жер. Тус. Айылдаш. Айылчы. Карындаш. Жайлу. Кышту. Мош. Талкан.

Көргүзү: Жер — планета. Планетанын үсти, кыртыжы. Бистин чыккан-өскөн жерис, журтыс, аймагыс, алтайыс. Тус — ак өңдү, ачу амтанду курсакка амтан кийдиретен вещество.

194. Төртжолдыктарды кычыраар. Караткан сөстөрдүн лексический учурын жартагар. Олордын кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

1. **Чакы. Чеден.** Жаланда
Койлор жалайтан тус.
Чакыда өскө аттар,
Айылда өскө улус.

К. Кергилов.

2. Бис ончобыс — **карындаш.**
Билижип **нак** жүрелик.

Б. Бедюров.

3. Менин жажым жаанап клееди —
Он жети жашка жедерим.
Ол тушта кайда иштеерим,
Кандый ишти бүдүрерим?
Столярлар ла **плотниктер** —
Сүреен керектү ишчилер!

В. Маяковский.

195. Текстти кычыраар. Мында не керегинде айдылган?

КАНДЫЙ СПОРТ АРТЫК.

Бистин класста спорт қерегинде блааш-тартыш болды. Спорттын кандый бүдүми артык?

Уулчактар ончозы дзюдо ло футбол учун, кызычактар гимнастиканы мактадылар. Өлөңдө ойноор хоккей ле аэробикадан артык спорт жок деген улус база болды.

Бу блааш-тартышты спорттын өргөөзини директору угала айтты: «Балдар, слер тегин јерге тартыжып јадаар. Спорттын кандый ла бүдүми јакшы. Слердин кажыгар ла күүнигерге јараганын талдап аларыгар. Спорттын өргөөзинде кандый ла секциялар иштеп јат. Ого келигер!» («Пионерская правдадан»).

Сурактарла јөмөнип, куучын тургузаар.

1. Текстте айдылганынан өскө, спорттын база кандый бүдүмдери бар? Ады јарлу кандый спортчыларды билерееер?

2. Слер спорттын кандый бүдүмин јарадып жадыгар? Ненин учун?

3. Кандый једимге једин алдыгар?

4. Јурукты тузаланып, спорттын бу бүдүмин керегинде нени билеригерди куучындап беригер.

196. Журуктын учурын куучындап бервер.

Көп учурлу сөстөр чике де учурыла, көчүрө де учурыла айдылар.

Түндөгөр: **Таш** тура — «**таш**» деп сөс чике учурыла айдылган: **таштан** эткен тура дегени. «**Таш жүректү киж**и» дезе, «**таш**» деп сөстин учуры көчүрө айдылган: **күүни кату киж**и дегени.

Бойыгар жартагар.

Курч бычак. Курч тилдү киж

Соок суу — соок көстү бөрү. Жылу күн — жылу сөс.

Жымжак өлөн — жымжак үн. Отту турун — көзи отту.

Бир неменин темдегин өскө немеге көчүрүп айткан сөстөрд

эмезе кижинин кылык-жанын, бүдүмин тын жок немеге көчүрүп айткан сөстөрд

көчүрө учурлу сөстөр деп айдар. Темдектезе: **алтын сары өндү**, **бышкан буудай база сары өндү**; «**алтын буудай**» дезе «**алтын**» деп сөс көчүрө айдылган учурлу.

Учуры көчүрө айдылган сөстөр анчада ла кееркедим чүмдемелдерде көп учурап жат. Ондый сөстөр куучын-эрмекти чокымдап, жартап жат.

197. Сөсколбуларды кычырып, чике учурлу ла көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзөер.

Кижинин тыныжы — жердин тыныжы.

Кобынын оозы — аттын оозы.

Уур жүктүк — уур санаалар.

Эжиктин жаагы — кижинин жаагы.

Бөрүнүн тижи — киреенин тижи.

198. Үлгерди кычырып, көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзөер.

1. Тенери түбинде жылдыстар
Араайын неге каткырат?
Көзнөк алдында улаарып,
Кайынаш кемге комыдайт?

А. Чынат.

2. Жаңыс ла Кадынды
Кечире кайалар
Жасты сакып,
Бийикте үргүлөйт.

А. Кокышев.

3. Эки кайынаш
Жардын кырында
Эңчейип сууны
Ажыктап турды.

А. Ередеев.

● Көчүрө учурлу сөстөрдү чыгара бичигер.

Көргүзү: Күннинг чогы ойгосты, окшооды.

199. Үлгерлерден, чөрчөктөрдөн көчүрө айдылган учурлу сөстөр бар эрмектер талдап бичигер.

200. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурын жартагар.

1. Мендегенiske бис агаштын **жаказында** турган военный кижиге арай табарбай жүгүрдис.

Жаныла өдүп брааткан Петьканы ол кижн **јака-зынан** тудуп алала, соныркап сурады:

— Сен кайдар **учуп** браадын?

— Анаар — деп, Петька колыла жаңыды. —
Аэродромго. (А. Бел.)

2. Шонкор бойынын **јемидин** кейде тудуп алат. Онын **көзи курч**, чокыжы да **курч**, качан да жастырбас.

3. Бүри какталган аспактар, **кайкажып тургандый**, мени ээчиде көргүлейт. (Л. Кок.)

● Жүзүннин солумаларын көргүзеер. Экинчи номерлү эрмектерди бичип алала, члендерине ылгагар.

21§. Синонимдер. Антонимдер.

Бир ле немени учуры түней эмезе јуук өскө сөстөрлө темдектеп айдар аргалу. Андый сөстөр ончозы куучын-эрмектин бир бөлүгн болор, темдектезе: түрген, бачым, капшуун — јарталгыштар; мендеген, бачымдаган, түрген-деген — глаголдор.

Айдары башка, је учуры түней сөстөрдн **синонимдер** деп айдар, темдектезе: санаалу, көгүстү, керсү.

Куучын-эрмекти јарандыарга, бир ле сөслө катап-катап тузаланбай, учуры түней эмезе учуры јуук сөстөрлө — **синонимдерле** тузаланар керек.

201. Берилген сөстөргө синонимдер кожуп бичигер.

Көргүзү: күјүрендис, кичеендис, албадандыс, чырмайдыс.

Эрмектен. Айбыла. Омө. Јалтанбас. Сүме. Төзөөр. Албаты. Јоткон.

197. Сосколбуларды кычырып, чике учурлу ла көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзөүр.

Кижинин тыныжы — жердин тыныжы.

Кобынын оозы — аттын оозы.

Уур жүктүк — уур санаалар.

Эжиктин жаагы — кижинин жаагы.

Бөрүнүн тижи — киреенин тижи.

198. Үлгерди кычырып, көчүрө учурлу сөстөрдү көргүзөүр.

1. Тенгери түбинде жылдыстар

Араайын неге каткырат?

Көзнөк алдында улаарып,

Кайынаш кемге комыдайт?

А.Чынат.

2. Жаңыс ла Кадынды

Кечире кайалар

Жасты сакып,

Бийикте үргүлөйт.

А. Кокышев.

3. Эки кайынаш

Жардын кырында

Эңчейип сууны

Ажыктап турды.

А. Ередеев.

● Көчүрө учурлу сөстөрдү чыгара бичигер.

Көргүзү: Күннинг чогы ойгосты, окшоды.

199. Үлгерлерден, чорчөктөрдөн көчүрө айдылган учурлу сөстөр бар эрмектер талдап бичигер.

200. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурын жартагар.

1. Мендегениске бис агаштын **жаказында** турган военный кижиге арай табарбай жүгүрдис.

Јаныла өдүп брааткан Петьканы ол кижн **јака-зынан** тудуп алала, соныркап сурады:

— Сен кайдар **учуп** браадын?

— Анаар — деп, Петька колыла јангыды. —
Аэродромго. (А. Бел.)

2. Шонкор бойынын **јемиди** кейде тудуп алат. Онын **көзи курч**, чокыжы да **курч**, качан да јастырбас.

3. Бүри какталган аспактар, **кайкажып тургандый**, мени ээчиде көргүлейт. (Л. Кок.)

● Јүзүнниң солумаларын коргузеер. Экинчи номерлү эрмектерди бичип алала, члендерине ылгагар.

21§. Синонимдер. Антонимдер.

Бир ле немени учуры түнгей эмезе јуук өскө сөстөрлө темдектеп айдар аргалу. Андый сөстөр ончозы куучын-эрмектин бир бөлүгн болор, темдектезе: түрген, бачым, капшуун — јарталгыштар; мендеген, бачымдаган, түргендеген — глаголдор.

Айдары башка, је учуры түнгей сөстөрдн **синонимдер** деп айдар, темдектезе: санаалу, көгүстү, керсү.

Куучын-эрмекти јарандыарга, бир ле сөслө катап-катап тузаланбай, учуры түнгей эмезе учуры јуук сөстөрлө — **синонимдерле** тузаланар керек.

201. Берилген сөстөргө синонимдер кожуп бичигер.

Көргүзү: күјүрендис, кичеендис, албадандыс, чырмайдыс.

Эрмектен. Айбыла. Омө. Јалтанбас. Сүме. Төзөөр. Албаты. Јоткон.

202. Карарткан сөстөр синонимдер болор бо? Олордың учурынын башказы кандый, жартап береер.

1. Тоозы жок улустын, жаңыла
Тоқыналу, араай, мендебей өдөдим.
2. Көксиме толгон куулгазын жүрүм,
Көзимниң алдынча сен өдүп бардың.
Жаражай кыстың чололу пладындый,
Жайылып, жалбырап, элбиреп браададың.

Л. Кокышев.

● Синонимдерди чыгара бичигер. Учурь кочуре айдылган сөстөрдү таап береер.

203. Берилген сөстөрдөн синонимдерди талдап, бичип алыгар. Кажы ла бөлүк синонимдер кандый куучын эрмектин бөлүктери болор?

Мергеде, коркып жат, ийделү, ташта, чач, жалтанып жат, ат (адып ий), күчтү, чыдалду, үрхид жат, чакту.

● Глагол-синонимдерме эрмектер тургузаар.

204. Улгерди кычырып, карарткан сөстөргө синонимдер талдап айдыгар. Олордың учурында бар башказын жартагар.

КОЧКОР АЙ.

Куйундар кайда тымыган?
Сооктор кайда сыныккан?
Туйтак чийген
Туулар бийик,
Олорды ээлеген
Кочкорлор кийик.
Өзөктөр ичин
Осколуп көрөт,
Кулаты кейди
Кезе согот.

Э. Тоюшев.

● Талдап алган синонимдерди бичип алыгар.

Тилде лексический учуры түнөй эмесе жуук сөстөрдөн өскө, удура айдылар учурлу сөстөр бар, темдектезе:

Жакшы — жаман, бийик — жабыс, өрө — төмөн, кирер — чыгар, о. ө

Андый сөстөрдү удура учурлу сөстөр эмесе антонимдер деп айдар.

Удура учурлу сөстөр бир куучын-эрмектин бөлүгү болор, темдектезе: түн — түш — адал-гыштар, айас — бүркүк — жарталгыштар, ба-
рар — келер — глаголдор.

205. Антонимдер кандый, темдектериле удурлаштыра берилген? Көргүзү аайынча ылгап, чыгара бичигер.

Ак — кара, уур — жеңил, иштеңкей — жалку, ачу — тату, бийик — жабыс, калын — жука, жаңы — эски, коркынчак — жалтанбас, сүүнчилү — кунукчыл, орой — эрте, чык — кир, үрөнөр — үрөнбөс.

Амтаныла: ачу — тату.

Бүдүмиле: ...

Өнгиле: ...

Кылык-жаңыла: ...

Өйиле: ...

Эдилгезиле: ...

206. Антонимдерди тузаланып, эрмектерди жетире бичигер.

1. Кыш соок, жай дезде ...
2. Мел апагаш, көмүр дезде ...
3. Мөш бийик, тал дезде ...
4. Темир кату, той балкаш дезде ...
5. Сахар тату, мырч дезде ...

207. Жарталгышла айдылган антонимдерди тузаланып, тын-дуларды жартап берер.

Көргүзү: бөрү — казыр, элик — жобош.

Бөрү — элик (кылык-жаңыла), кураан — шүлүзин (күчиле), бака — чымалы (иштеңкейиле), түлкү — каргаа (арга-сүмезиле).

208. Јарталгыштарга адалгыштар кожуп, антонимдерди кычыраар.

Ак — кара. Узун — кыска. Чыйрак — боду. Тегерик — жалбак. Чике — тыйрык. Карангуй — жарык.

Көргүзү: ак сүт — кара чай.

209. Не жакшы, не коомой? Берилген сөстөрдөн талдап, антонимдерди бичигер.

Су-кадык, амыр-энчү, оору-јобол, јуу, најылык, өчөмик, керсү, өштөжү, кедер, жарык, чын, төгүн, јөптү,

Көргүзү: су-кадык — оору-јобол, ...

210. Божодылган кубулбастар-антонимдерди кожуп бичигер.

1. Реактивный самолёт ..., вертолет дезе ... учат. 2. Электричество ..., керосин дезе ... күйет. 3. Эртечил ... турар, уйукчы дезе ... турар.

● Талдап алган эрмекти члендериле ылгагар.

211. Кычырар. Антонимдерди көргүзер.

1. Иштеңкейге түн узун —
Жалкуга түш узун.
2. Кеп сөстө төгүн јок —
Коп сөстө чын јок.
3. Көп бололо, чөп болгончо,
Ас та болзо, чоң болзын.
4. Астын ла көптин
кичеемели түңей.
Арыктын ла семистин
бууры түңей.
5. Јууктагызы тиштежер —
Ыраактагызы киштежер.

● Бу кеп сөстөрлө јүрүмеерде тузаланып јүригер.

22 §. Омонимдер ле омоформалар.

Тилде айдылары түнгей, учуры десе башка сөстөр бар, темдектезе: 1. Жаңы чыккан балага ат адаар. Жорго ат. 2. Июнь айды алтай улус кичү изү ай деп адап жат. Тенгерида ай жарыйт.

Айдылары түнгей, же учуры башка сөстөрдү **омонимдер** деп айдар.

Омоним сөстөр ончозы бир куучын-эрмектин бөлүгү болор, темдектезе: ат (кижинин ады), ат — мал — адалгыш; ай (июнь), ай (тенгерида) — адалгыш. Омонимдерден **омоформаларды** ылгаштырар керек. Омоформалар база түнгей айылдар, же эки башка куучын-эрмектин бөлүктөрү болор, темдектезе: кас — ад., кас — гл., үс — ад., үс — гл., ич — ад., ич — гл.

212. Омонимдерди адап берер. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүктөрү?

Улагашев — кайчы. Болот кайчы. Өзүмнүн тазылы. Сөстин тазылы. Солун табыш. Үндү табыш. Тын табыш.

213. Кычырып, омонимдерди ле омоформаларды коргузип беригер. Олордын башказы незинде?

Жаш өлөң. Балага эки жаш. Турага кирди. Кирди жун. Кас учты. Картошко кас. Ат мантады. Жаңы городко ат берер. Агашты жон. Көп жон жуулды.

214. Кычырар. Учуры көчүрө айдылган сөстөрдү, синонимдерди, антонимдерди коргузер.

1. Төрөл жери төжөктөн жымжак, өскөн жери өкпөдөн тату. 2. Аданын сөзи — алтын, эненин сөзи — эржине. 3. Төгүнле төрт тө конбос, мекеле беш те конбос. 4. Аткары уул аң өлтүрер — атпас уул аң үркидер. 5. Жаан сөстө жажыт жок, улу

сөстө уят жок. 6. Узун тискин колго оролор — узун тил башка оролор. 7. Бажында мее жок, балтырында күч жок. (Кеп сөстөр).

● Бу кеп сөстөрдү көгүске алынып, жүрүмөңдө тузаланып жүригер.

215. Улгерди чокым-жарт кычырарга белетенип алала, угуза кычыраар.

Күннүн чогы чалынды
Тийип, араайын ойгосты.
Кайынаштын жаагынан
Эркеледип окшоды.
Күннүн чогына сүгүнип,
Чечектер көзүн ачкылайт.
Күзүнүн каткызы
Кок айаска жайылат.
Эрү салкын бијелеп,
Жалбракла жүгүрөт.
Эрте күннүн чогынан
Көлөткө ойлоп жоголот.

А. Чынат.

● Кажы ла төртжолдыктан карарткан сөстөрдү чыгара бичигер. Ол кандый сөстөр?

216. Кычыраар. Керектү сөстөрдү таап, таблицкага келиштире бичигер. Олордун лексический учурын жартаар.

1. Мүркүт, сөс жок, түргөн учат, же суугушты тудуп болбой жат. Суугуш мүркүттөн кичинекей те болзо, онын капшуун. 2. Кандый өзүм тузалу, кажызы каршулу болгонун жартап билип ал. 3. Күндөр ээчий күн өдөт. Тал-түштө күн изү чалып жат.

4. База ла катап эриккен кожоңун
Күс айланып, Алтайга экедди.
База ла катап ээн жалаңдар
Күски жанмырга жүстөрүн жунды.

А. Чынат.

Синонимдер	
Антонимдер	
Омонимдер	
Көп учурлу сөстөр	
Көчүрө учурлу сөстөр	

217. Куучынын башталганын кычырып, журукты көрүп, оного ары бойыгар куучындап бичигер.

Бистин жерде журукчылардын школы бар. Оңдо балдарды журанарга үредип жат...

Сурактарга каруу беригер.

1. Тилдин науказынын лексика деп бөлүгүндө нени үренип жат?

2. Кандый сөстөрдү көп учурлу сөстөр деп адап жат? Бир ле учурлу деп?

3. Учурлы көчүрө айдылган сөстөр чике учурынан канайда башкаланып жат?

4. Кандый сөстөрдү омоформалар деп айдар?

5. Синоним дегени не? Кандый сөстөр антоним болор?

23 §. Текши тузаланар сөстөр лө аңылу сөстөр.

Алтай тилле куучындап турган улуска ончозына таныш, ончозы текши тузаланып турган сөстөр лө кезик улуска таныш эмес сөстөр бар.

Ончо улуска жарт ла ончозы тузаланып турган сөстөрдү **текши тузаланар сөстөр** деп айдар, темдектезе: жер, суу, кей, агаш, таш, кыш, ан, куш, ак, кара, жоон, узун, өзөр, иштеер, эдер, о. ө

Ончо улуска таныш эмес, ончозы текши тузаланбай турган сөстөрдү **аңылу сөстөр** деп айдар.

Аңылу сөстөргө **диалект сөстөр** лө кандый бир ишле (профессияла) колбулу сөстөр кирип жат. **Диалект сөстөр** деп бир жерде узак ойгө кожо жаткан улус тузаланып турган сөстөрдү адап жат, темдектезе: кожон деп сөсти «такпак», уй деп сөсти «нек» деп Турачак аймакта жаткан куманды ла чалканду укту улус айдып жат.

● Текши тузаланар сөстөр лө аңылу сөстөр деп кандый сөстөрдү айдыжып жат?

Диалект сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар?

218. Табышкактарды кычырып, табаар. Капсуда берилген сөстөрдүн кажызын текши тузаланар, кажызын кезик учурада тузаланар жартагар.

1. (Тошко, муска) буудай төгүлип калтыр.
2. Тееп ийзе — такпайак, (оозына, аксына) сукса — ачузак.
3. Төрт кулакту, төрт (көнөк, бедрек, сабат) курсакту.
4. (Тумчугымнын, бурунымнын) ла алдында оролот, колыма чек тудулбайт.

Таап айдар сөстөр: Тенгеринин жылдызы. Ыт. Казан, Канза.

219. Текстти кычыраар. Эрмектерде учурап турган солун сөстөрдү таап жартагар.

1. Јазап шүүр болзо, эмди мал баалу, керек дезе манатка да бачым табылбас.
2. Калтар атты Тонурактын салаа өңдү төнөнине толып алган. Устине он беш салковой акча салган. Јединип келген учун сумал арба кошкон.
3. Двордон сабатту уй саачылар чыккылайла, шан-ман ун алышкылап, айылдары дөөн чайлаарга баскылаар.
4. Каака эшке такаа жарабайтан болбой. Кышкыда жылу үкпектү де болзо, ончозы чарчагылап калатан.
5. Уйларла кожо деремне торт ло щакпырап турар. — О-о, көк ийнек, көк ийнек!

Ј. Каинчин.

220. Табышкактарды кычыраар. Диалект сөстөрдү көргүзөр.

1. Кичик немеге мекелет койдым. (Уйку.)
2. Улаада кодыр жүстү эмьяан жадыры, төрдө өбьяан отуры. (Баспак ла кап).
3. Ары — шуу, бери — шуу, базараан изи јок. (Кеме).

● Диалект сөстөрдү чыгара бичип, коштой текши тузаланар сөстөрдү тургузып бичигер.

Көргүзү: Кичик — кичинек. Эмьян — ...

Диалект сөстөрлө кееркедим чүмдемелдерде кандый бир жердин улузынын аңылу куучын-эрмегин көргүзөргө тузаланып жат.

Кееркедим чүмдемелдерде тузаланган диалект сөстөрдү диалектизмдер деп айдар.

Бир жерде узак ойгө чук жаткан улустын куучын-эрмегин диалект деп айдар.

Кандый бир жердин улузынын куучын-эрегинде текши тузаланар сөстөр диалект сөстөрдөн көп, онын учун эрмек-куучын диалект аайынча башкаланып та турган болзо, улус бой-бойын оңдожып жат.

Туулу Алтайдын картазынан алтай диалекттердин жерлерин таап көригер.

221. Таблицада берилген диалект сөстөрдү кычырып түндөгөр.

Диалект сөстөр.

I. Түштүк диалекттер			II. Түндүк диалекттер		
алтай-кижи	теленит	телеут	туба	куманды	чалканду
эне	эне	эне	эне	ана	иче
эңир	эңир	кеч	кечке	ээр	ээр
кеме	кеме	кеме	геве	кэбэ	кеве
уй	ийнек	уй	нек	нек	нек
суу	суу	суу	суг	суг	суг
туу, кыр	туу, кыр	туу	таг	кыр	таг
өлөн	өлөн	өлөн	пичен	пчан	пьян
(чапкан)					
кожон	кожон	табыр	такпак	такпак	такпак
(частушка)					
төртөн	төртөн	төртөн	крык	кырык	кырык

222. Башка-башка диалект сөстөр бар кожондорды кычыраар.

Куманды такпак

Пүтне кушым дөрөл куш
Орто түнде үни ачыг.
Тартай кушым тараа куш
Таң алында үни ачыг.

Чалканду такпак

Адар эдим ак киикты,
Киик сүртен шанам чок —
Адар эдим аңдарны,
Адар огым тозулды...

Туба

Сары мурлү сары агаш,
Салкын келзе, жулагым.
Саанакту сары арба —
Чактын-чакка курсагым.

Телеут табыр

Бир агашта жүс будак
Аны кайнда бударга жан?
Бир бейында жүт киж
Аны кайнда жууларга жан?

● Карарткан диалект сөстөрдү текши тузаланып турган сөстөрлө солып, жанарды база катап кычыраар.

Солыыр сөстөр: пүтне — бөднө, дөрөл — бөро, ачыг — ачу, тартай — талтар; сүртен — сүретен, шанам — чанам, чок — жок, тозулды — түгенди, божоды; кайнда — канайда, бударга жан — быдаарга жадын, жууларга — жуулаарга, жуулап аларга; мурлү — бурлү, жулагым — ыжыгым, жапажым.

223. Текстти кычыраар. Онон ады жарлу учёный киж керегинде ле алтай тилди шиндеген иштерин билип аларгтар.

НИКОЛАЙ АЛЕКСАНДРОВИЧ БАСКАКОВ.

Н. А. Баскаков — эмдиги ойдин ады жарлу учёныйы. Ол бистин төрөл алтай тилисти ле өскө дө түрк тилдерди: азербайджан, каракалпак, ногай, уйгур, туркмен, хакас, шор тилдерди шиндөп, жаан иштер бичиген. Бу ижиле коштой Баскаков жербойынан тилле, литературала иштеер специалисттер белеттеринде база туружып жат.

А д а - Т ө р ө л

жуудан озо ол Туулу Алтайда шинжү иш өткүрүп жүрген. 1940 жылда Н. А. Баскаков алтай үредүчилерге болушту бичик бичиген. 1947 жылда, алтай шинжүчи Тоцакова Таисия Макаровна деп кижиле кожо, алтай-орус сөзлик тургузып чыгарган. 1958 жылда «Алтай тил» деп бичиги чыккан. 1965 ле 1972 жылдарда алтай тилдин туба диалекти ле 1985 жылда чалканду диалекти керегинде бичиктери кепке базылып чыккан.

● Н. А. Баскаков, алтай тилден өскө, кандый түрк тилдерди шиндеген кижиги эмтир?

Онын алтай тилдин кандый диалекттери керегинде бичиктери бар?

Кандый бир ишле, специальностьло колбулу улустын куучын-эрмегинде текши тузаланар

сөстөрдөн өскө аңылу сөстөр бар, андый сөстөрдү профессиональный сөстөр деп айдар, темдектезе мольберт, эстамп, гуашь — журукчы улустын куучын — эрмегинде.

Аңылу (профессиональный) сөстөрдө наукалардын ондомолдорун темдектеп турган сөстөр бар. Андый сөстөрдү терминдер деп айдар.

Темдектезе: ооктолгон тоолор, катаптаар, бо-долго — математиканын терминдери; тынду клетка, хромосома, хлорофилл, пикировка — биологиянын терминдери.

1. Чечен адыш. 2. Сууга калыш. 3. Велотрек. 4. Гимнастика.
5. Уур атлетика. 6. Футбол.

224. Журуктарды көригер. Алдында бичилген сөстөрдү кычыраар. Бу кандый сөстөр?

● Спортло колбулу база кандый сөстөр бар, кожуп бичигер.

225. Текстти кычыраар. Кандый ишле колбулу улус керегинде айдылган? Оны кандый сөстөрдөн таныдыгар?

Бистин төрөл газедистин кажы ла номерин чыгарарында көп ишчилер туружып жат. Типо-

трафияда, терер (наборный) цехте иштенип турган улус жогына газет чыкпас та эди. Ол улус — наборщиктер, верстальщиктер, печатниктер. Цехте буква ээчий буква, жолдык ээчий жолдык, чаазыннаг металлга ла ойто чаазынга терилип, кепке базылып жат. Онойып чыккан «Алтайдын Чолмонын» слер жайа, тудуп, кычырып жадыгар.

Газетти, өскө дө бичиктерди канайда жаап чыгарып турганын билерге турган болзогор, типографияга экскурсияга барып келигер.

226. Журуктагы профессионаларды адап беригер.

227. Текстти кычыраар.

«СОЮЗ» ДЕП АЭРОКОСМИЧЕСКИЙ БИРИГУ.

Көп-көп уулчактар ла кызычактар ыраак көк айасты, космостунг телкемин билерге амадап жат. Бүгүн бу амаду бүткедий бе? Бүткедий.

«Союз» деп аэрокосмический биригү балдардын амадузы бүдерине болужар.

Бистин «Союз» 1988 жылда тѳзѳлгѳн. «Союзка» кирип турган бир канча ѳренчиктер космосты шиндеер эн артык проектти ченейтен конкурста туружып, космодром Байконурда болгондор. Космоско «Био» деп биоспутник аткарыларда, балдардын бир кезек ченелтелерин база алган. Балдарды невесомостыто чымадылар ѳрер аргазы кандый болор, ондо уйа жазаар ба деген сурактар ѳилбиркеткен. Бистин балдарла кѳжѳ «Союзта» ѳскѳ дѳ ороондордын балдары туружып ѳат.

«Пионер» журналдан

228. Тилдин науказынын терминдерин адап, кезигиле эрмек тургузаар.

229. Сѳсколбуларды ѳычыраар. Карарта баскан сѳстѳрдин кажызы термин, кажызы текши тузаланар сѳстѳр? Кандый науканын термини?

1. Кѳп тоонын кожултазы. Улустын тоозы.
2. Агаштын тазылы. Сѳстин тазылы.
3. Эрмектин тѳс члендери. Кружоктын члендери.
4. Коо ѳндѳ кожончы. ѳндѳ табыш. Солун табыш.

● ѳренип турган предметтерден терминдер темдектен бичигер.

Улустын ѳрѳминде ѳзѳн-ѳѳр техника, радио, телекѳрѳлте, спорт, искусство, онон до ѳскѳ ондомолдор элбеде таркап калганынан улам кѳп ангылу (профессиональный) сѳстѳр текши тузаланар сѳстѳр болуп калган, темдектезе: кино, театр, механизатор, комбайн, спутник, ракета, о. ѳ.

230. Журукта не жураганын адап, жартап беригер.

231: Кычырар. Алтай албатыда база кандый ойноор инструменттер бар, кожуп куучындап берер.

Кандый ла албатыда бойынын күүлик инструменттери бар. Телевизордон башка-башка албатылардын бије-кожондоры деп берилтени слер көрүп турган болбойоор.

Алтай комысты слер, байла, база билереер. Слердин ортогордо комыс ойноп билер балдар бар болор.

Комыс көп албатыда бар: кыргыстарда, казахтарда, татарларда, башкирлерде, туркмендерде, якуттарда, венгрлерде, о. ө. Же башка-башка укту албаты комысты база башка-башка адап жат. Кыргыстар — темир-комуз, казахтар — шаң-кобыз, татарлар — кубыз, якуттар — хомус деп адап жадылар.

● Кайчы, манасчы, акын, кобзарь деп кандый улусты адап жат? Кандый албатынын сөстөри? Эки точка ла запятойлор турган укташ члендү эрмекти кычырала, токтой түжөр темдектерин жартагар. Калганчы эрмекти чыгара бичип ылгагар.

232. Улгерди чокым-жарт кычырарга белетенип алала, кычыраар. Текши тузаланар сөстөр болуп калган аңылу (профессиональный) сөстөрдү коргүзеер.

ЭМИКТЕР

Эмиктер, эмиктер
Эне Алтайды эбирген.
Jöргөмөштин уйазындый,
Jурттар үстиле чарыган.
Tөнгөштөн төнгөшкө тартылып,
Tөндөр, туулар аш барган.
Kүнге, айга жалтырап,
Kүнүн сайын сыңыраган.
Радионун эмиктери
Ыраактан солун жетирет.
Телефоннун эмиктери
Jер ыраагын бириктирет.
Электрөөттөр эмиги
Элбек журттарды жарыдат.
Чарылышкан эмиктер,
Сыңыраган эмиктер.

Ј. Кыдыев.

● Карарткан орфограммаларды жартагар. Баштапкы эрмекти чыгара бичийле, члендерине ылгагар.

233. Кубулткыштардын адын, сурактарын эске алынаар. Эмик, туу, телефон деп сөстөрдүн учурын жартайла, кубулткышча кубултып бичигер.

234. Диктант бичиирге белетенигер. Сөстөрүө капсуда коргузилген кожулталарды кожуп, текстти кычыраар. Укташ члендү эрмектердин токтой тужер темдектерине ајару салыгар.

Јайгыда Туулу Алтай (б. к.) кесен јараш ар-бүткен (ө. к.) таныжарга, ороон (э. к.) башка-башка јерлер (ч. к.) көп туристтер экскурсант (көп т.) келгилейт.

Јараш јерлерле јойу эмезе атту, машиналу эмезе кемелү, мотоциклдү эмезе велосипедтү јорыктаарга јара (кел. ой). Көп турист (көп т.), тегин амырап та јүрген улус Алтын-Көл (б. к.) баргылайт, кезик турист (көп т.), альпинист (көп т.) Чуй (э. к.) өскө дө јаан туулар (э. к.) мөнкү тошту кырлары јаар ууланат.

Туулу Алтай јангыс та ар-бүткени (ө. к.) байлык эмес. Онын јери (ј. к.) көп түүкилик кереестер, корымдар, јебрен таш бичиктер ле јуруктар бар. Ол кереестер (к. к.) бис шиндеер, үренер, чеберлеер учурау.

Газеттен

24 §. Су-алтай сөстөр лө өскө тилдерден кирген сөстөр.

Кандый ла тилдин сөзлиги (лексиказы) јаантайын јангы сөстөрлө элбеп турар: тилдеги бар кезик сөстөр јангы учурлу боло берер эмезе башка-башка эп-аргаларла јангы сөстөр бүдер.

Анайып алтай тилдин лексиказы јендей-инче су-алтай сөстөрдөн туруп јат. Је су-алтай сөстөрдө јебрен түрк тилдин сөстөри ле монгол, кыдат (китай), араб, перс, о. ө. тилдерден кирген сөстөр бар — ол сөстөр ончозы база текши тузаланар су-алтай сөстөр болуп калган. Ол сөстөрдү бис өскө тилден кирген деп сеппей де јадыс.

235. Өскө тилдерден кирген су-алтай сөстөр болуп калган сөстөрдү кычырып алыгар.

Јебрен түрк сөстөр: ат, ада, эр, эрлик, эбир, бөкө, јанг, јаланг, јыш, јылан, ич, ийт, кас (куш), күлүк, кайай, мөңүн, өскүс, тиш, түш (түжөнгөни), тос (кайыңнын тозы), о. ө.

Јебрен монгол (монгол) сөстөр: јыда, јебее, јыргал, өбөгөн, эмеген, бука, кайай, калбак, кулур, солонгы, тура, ширее, албаты, корон, түза, о. ө.

Јебрен араб сөстөр: калык, кайрал, кат (письмо), мал, аракы, самын, о. ө.

Јебрен китај (кыдат) сөстөр: канза, чай, о. ө.

Персидский тилдин: кудай, чаазын, таары, баа (неменин баазы), о. ө.

236. Алтай тилге орус тилден кирген сөстөр керегинде кычырап.

Алтай тилге орус тилден башка-башка өйлөрдө көп сөстөр кирген. 18—19 чактарда кирген орус сөстөрдүн кебери јендейинче кубулып, алтай сөстөргө кеберлеш болуп калган.

Түндөгөр: пөтүк — петух, беристе — верста, салам — солома, печке — печка, деремне — деревня, јарымка — ярмарка, сомок — замок, серип — серп, серкпе — церковь, крес — крест, о. ө.

Революциянын кийнинде кирген сөстөрдүн көбизи кеберин кубултпаган, темдектезе: совет, колхоз, бригадир, пионер, машина, почта, адрес, кино, о. ө., је ясля — ясли, школ — школа, газет — газета, онон до өскө сөстөрдүн орус кожулталу бөлүгү јоголып калган.

Алтай тилге орус тилден эмди де көп сөстөр кирип јат: спутник, космос, телевизор, вертолет, магнитофон, компьютер, о. ө.

237. Кычыраар. Орус тил ажыра өскө тилдерден кандый сөстөр кирген эмтир?

Орус тилден кирген су-орус сөстөрдүн орто-зында өскө дө тилдердин сөстөри бар:

мастер, рота, яхта, компьютер — английский тилден;

кухня — немецкий;

актер — француз; аптека — польский, гло-бус — латинский;

кукла, лента, парус, свёкла, планета, фонети-ка — грек-тилден; о. ө.

Орус тилге түрк тилдерден кирген кезик сөстөр ойто түрк тилдерге, ол тоодо алтай да тилге, кирип, жат, темдектеше: карандаш (кара таш), туман, балык, башлык, башмак о. ө.

Ол сөстөр алтай тилге **орус тил ажыра кирген** сөстөр болор.

Кезик орус сөстөр жатыс та алтай тилде эмес, өскө дө тилдерде бар, темдектеше: Кремль, спутник, советский о. ө. — английский, немец-кий, французский тилдерде тузаланып жат.

238. Не јуралганын адап беригер.

● Бу сөстөрдүн кандыйлары Октябрьский революция-дан озо, кандыйлары кийинде кирген деп бодоп тураар?

239. Текстти кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдү көргүзөөр. Кандый орус сөстөрдүн кебери кубулып калган?

1. Мундузак школго барарга ада-энезине амыр бербей турды. 2. Мундузак шыралай-боро-лой үч кыш үренип, үч классты божотты. 3. Сыргаш печкеге от салып, түниле сугайры кадырып, эликтин эдин кайнадып алала, Михаилдин жүктүгине салып койды. 4. Бир катап Эмеринин жарымказы болордо, Анчыбай уулына азык экелди.

Ч. Чунижеков.

240. Текстти кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдү көргүзөөр. Божодылган орфограммаларды тургузып, чын бичилерин жартагар.

Вагоннын көзнөктөри ары жаңында сад...ар, виноградник...ер ле бүрүнкүй-көк сапту жаңы ла жайылып келген кукурузалар өскөн жалаң... ар элес эдип калат. Жуукта жаңы ла чапкан люцернаны тартып бараткан бричка... жегүлү эки ат жол...ы кыйкай желдирип келеле, темир жолдо поезд өдөр тужында тегин жол...ы кечире бектеп туратан агаш...а буудырып, токтой түш...и. Орустап мындый агаш...ы шлагбаум дейген. Оңи өчүп калган анда-мында ойыкту майка кийген, штанынын сырканчактарын тизезине жетире түрүп алган уулчак бричка...ан туруп, өдүп жаткан поездти күлүмжилү аяктап, кемге де колдо-рыла жаңыйт.

Радиоло берин турган кожоннын күүзи десе кандый да кайкамчылу жымжак, поездтин жорыгыла колыжып турды.

Ч. Айтматов.

● Карарткан ла божодылган орфограммалу сөстөрдү чыгара бичигер. Ол сөстөрдүн чын бичилерин ундатыбагар.

241. Текстти кычыраар. Сурактарга каруу беригер.

ШКОЛ ДЕП СӨС КАНДЫЙ ТИЛДЕН КИРГЕН.

Школ деп сөс алтай тилге орус тилден кирген, орус тилге дезе бу сөс грек тилден кирген. Онын унун бу сөсти бис алтай тилге орус тил ажыра кирген деп айдадыс.

Школ деп сөслө көп кубулта болгон. Грек тилде ол сөс озо баштап **отдых** — **амыралта** дегения темдектеген.

Воскресен күндерде аргалу билелердин жиит уулдары Афинада жуулып, учёныйлардын ла философтордын куучынын угуп, амырап отуратандар. Андый жуунды **школа** деп адайтан.

-Бис эмди **школ** деп сөслө үренетен жерди (заведениени) темдектеп жадыс.

● **Школ** деп сөс алтай тилге кандый тилден, кандый тил ажыра кирген? Бу сөстин учуры кандый болгон? Эмди кандый?

242. Журуктарды адап бичигер. Ол кандый сөстөр?

243. Тетрадь деп сөс кандый тилден кирген, кычырып жартагар. Карарткан сөстөр кандый кубулткышта?

Тетрадь деп сөс база жебрен грек сөс болгон. Оны орус тилге көчүрзе, четвёрка деп сөс болор. Тетрадь эки жарым мун жыл мынаг озо табылган. Грек школдордын үренчиктери чаазынды төрт кат эдип бүктөйлө, бүктөлчиктери аайынча кезип, тетрадь эдип туратандар.

● Үренип турган предметтерден орус тилден ле орус тил ажыра өскө тилдерден кирген сөстөр талдап айдыгар.

244. Кычыраар. Сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзөер.

Журтсовет, трудкүн, ишжал, ишкүчиле жаткан, үредүчи, үренчик, койчы, фотожурук, Ада-Төрөл, Учтолык, бешжылдык, сөзлик, темир жол, уй саачы, саржузавод, суалгыш, мактулу доско, контр-табару, амыр-энчү, озочылдар, автосаду, автосу-гат.

● Сол жанына орус тилден көчүрилген сөстөрдү, он жанына су-алтай сөстөрдү чыгара бичигер.

245. Кычыраар. Урал деп сөс кандый тилден, нени темдектеп жат?

УРАЛ ДЕП СӨС КАЙДАН ТАБЫЛГАН.

Урал деп сөс кандый тилден чыгып таркаганы керегинде башка-башка шүүлтөлөр болгон. Же бу жуукта Пермьде «Уралдын кырларын канайда ачкан?» деп бичик чыккан. Бу бичиктин авторлоры урал башкир сөс болгонын жартаган. Башкир албатыда эр улусты урал деп эmdi де адап жат.

Албатынын озогы чөрчөгинде айдылганыла болзо, Урал деп баатыр болгон эмтир. Ол баатыр өлөрдө, улус онын сөөгин жууйла, сөөктин үстине сүрекей, жаан корым эделе, ол корымды Урал деп адап салган. Онын ла кийнинде бу сөс андагы кырлардын ады боло берген.

● Слер билер жерлердин адын ненин учун анайда адаганын жартагар.

246. Јурукка кандый албатынын айылдары јуралган? Берилген сөстөрдөн талдап, ол јуруктарды адап бичигер.

БАШКА-БАШКА АЛБАТЫНЫН АЙЫЛДАРЫ.

Изба, хата, чум, чадыр, пагода, кийис айыл, аланчык айыл.

247. Сурактарга јөмонип куучындагар.

1. Сенин јаткан јеринде кандый сөөктү улус бар? Сенин сөөгин не?

2. Бойыннын јеринин кандый кожондорын, кеп ле укаа сөстөрүн билерин?

3. Алтай улустын јандаган кандый јаңдарын билерин?

4. Айыл-јурт ичинде озодон арткан кандый тудунар-кабынар немелер, аяк-казан бар?

5. Башка-башка укту албатынын јадатан айыл-јуртта-рын, јуруктарла тузаланып, адап беригер:

25 §. Эскирип калган сөстөр лө жаңы сөстөр.

Ойлөр өдүп, улустын жадын-жүрүмү, ижи-тожы кубулып, кезик тудунар-кабынар эдимдер, тон-өдүк кубулып эмезе тузаланынан жоголып калат. Оңыла колбой ол не-немелерди адап турган сөстөр тилден база жоголып калат. Айдарда, тилдин жүрүмү: улустын жадын-жүрүмиле колбулу. Жүрүмдө улус жаантайын тузаланбай, барган сөстөрдү эскирип калган сөстөр (архаизмдер) деп айдар.

Эскирип калган сөстөр албатынын оос чүмдөлгезинде учурап жат. Бичиичилер дезе ондый сөстөрлө озогызын көргүзөргө тузаланып жат.

248. Журуктарды адагар. Бу немелерле, оморды темдектеп турган сөстөрлө эмди тузаланып жадыс па? Ненин учун?

249. Сөстөрү кычыраар. Ончо сөстөрдүн лексический учуры слерге жат па?

Кап, туулак, томорсок, брас өдүк, көм өдүк, ар өдүк, жыракы, тажуур, чапчак, куук, кам, түнтүр, тардай, калама, эдрек, бут сокы, отык, куу, талку, тебек (ойын), бүдеки, агаш көнөк.

● Бу сөстөрлө бис жаантайын тузаланып жадыс па? Омор кайда учурап жат? Алтай улуста канча жүзүн өдүк болгон эмтир? Эмдиги өйдө кандый өдүк ундылбаган?

250. Кеп ле укаа сөстөрдөн, табышкактардан, чөрчөктөрдөн учуры эскирип калган сөстөр темдектеп айдыгар.

Наука ла техника темигип, жадын-жүрүм кубулып, жаңы тудунар-кабынар немелер, иш бүдүрер эдимдер, машиналар, о. ө. немелер жазалып жат. Телекей керегинде улустын бил-

гири ле көрүми база кубулат. Тилде оны он-чозын **јаны сөстөр** таап эмезе тилдеги бар сөстөрдүн учурына **јаны учур** кожуп темдектеп јат.

Онойдо тилдин **сөзлигине** **јаантайын** **јаны сөстөр** кирип турар. Темдектезе, Туулу Алтайда спорттын башка-башка бүдүмдери элбеде таркап турган ойдө сөзликке **туу-чанагы** деп сөс кирген.

Тилде **јаны** табылып кирген сөстөрдү **јаны сөстөр (неологизмдер)** деп айдар.

251. Кычыраар. Горец, скалолаз, кавалерист эмес **всадник, горнолыжник** деп орус сөстөрдүн ордына үлгерчи кандый алтай сөстөр бүдүрип айткан эмтир?

Менин уулым тууларда чыккан:
Ак сындарга тартылып,
Туу-чыгаачы, туучы болор.
Чечен окту **агычы** болор.
Ол чыйрак аттар сүүр,
Ат-јарышчы, атчы болор.
Ол чаналу туудан шунуп,
Туу-чанагы, спортсмен болор.
Улус ойногон јерге кириң;
Ол **кожончы** ла **бијечи** болор...

П. Самык.

● Карарткан сөстөрдү чыгара бичип, учурлу бөлүктөрин темдек чийүлериңе көргүзөөр.

Көргүзү: **Туу-чанагы, ...**

252. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн учурын ла чын бичилерин јартагар.

АЛТАЙ ОЙЫНДАР КЕРЕГИНДЕ.

Озогы тужында алтай улус жүзүн-јүүр байрамдарга учурлап, маргаандар өткүрип туратандар.

Көп жылдар мынан озо алтай албатыда жарды жалбак күрешчилер де, **ок-жаала** адар чечендер де, чой эмезе таш көдүрер бөкөлөр дө болгон деп, каргандар эмди де айдыжат. Азыйда **маргаанды** баштап өткүргөн кижиге жеңүү алган **күрешчиге** ээрлүү ат-та сыйлайтан.

Күреште туружың тургандардын ортозынан капшуун, эн күчтүү ле эпчил улус табылатан. Күрежетен жерге токым-кежим жайып, күрешчилер **көм өдүк** кийип алала, тартыжу башталарын сакыйтан. Күрешчилер керек дөзе тонду да күрешкилеп туратан.

Маргааннын **жаргычызына** эн тоомжулу карган кижини көстөйтөндөр. Күрешчилер курларынан тудунып, жаргычынын **темдеги** аайында тартыжуны баштайтандар. Олор көп сабазында тегележип күрешкилейтен. Кижини көдүрүп келеде, кижинин үстине чалкыто чачкан кижиге жеңүүни алатан.

● Эмдиги өйдө жаңжыгып турган кандый ойындар, көрү-туштажулар билеригер?

«Эл-ойын» эмезе жаңыс сөөктү, улустын туштажулары керегинде билеригерди куучындап беригер.

253. Сөстөрдүн учурын жартайла, орус тилге көчүрүп бичигер.

* Кызыл исчилер. Күнкузук. Тамыскыш. Бажалык. Төзөмөлдү иш. Шинжүчи. Көрү. Мөрөй. Жаргычы.

254. Орус тилден кирген сөстөрдүн учурын жартагар. Кезигиле эрмектер тургузаар.

Спутник. Космонавт. Космодром. Ракетчик. Стогамет.

§ 26. Бузулбас сөсколбулар (фразеологизмдер).

Албатынын куучын-эрмегинде тегин сөсколбулардан өскө бузулбас сөсколбулар бар. Олор куучын-эрмекти өдүмдү ле сүрлү эдиң жат, темдектезе: **Ортозынан суу акпас** — айрылышпас, нак, жаантайын кожо дегени. **Колдын сыртыла** — немени чала эткени.

Эки эмезе бир канча бой-бойыла учуры жанынан бек колбулу сөстөрдү бузулбас сөсколбулар (фразеологизмдер) деп айдар.

Фразеологизмдер лексический учурлу, бүдүми жанынан онын сөстөри бой-бойынан бөлінбес бирлик учурлу сөсколбу болор.

Тегин сөсколбуларга көрө, фразеологизмдердин сөстөрүн, лексический учурын кубулатып, солып та, таштап та болбос.

Кандый сөсколбуларды бузулбас сөсколбулар деп айдар?

Олорды тегин сөсколбулардан канайда ылаштырар?

255. Кычырып, бузулбас сөсколбулардын лексический учурын ла бүдүмин жартагар.

Кулактын кырыла. Колго-бутка тургускан. Тиади тиштен. Көскө бйгөк. Жаман көс. Как маңдай. Кол тутпас. Тынын алып.

● Фразеологизмдердин синоним сөстөрүн коштой тургузып бичигер.

Көргүзү: Кулактын кырыла — чала уккан, жейре укпаган.

256. Сөскөлбуларды түндегер. Кажызы бузулбас, кажызы тегин сөскөлбулар?

Көскө илинер.	Агашка, армакчыга илинер.
Бажын айлан-дырар.	Аттын бажын бурыыр, кайра тартар.
Ижин берер.	Уренчиктин айлында бүдүрген ижи.
Мандайы калын.	Одүктин таманы калын.
Кол карап.	Жол карап, көл карап.

● Бузулбас сөскөлбуларды тегин сөскөлбулардан кайда ылгаштырып жадыгар?

257. Кычырып, бузулбас сөскөлбуларды таап, учурын жартар.

1. Жылдар өдүп ле турды. Лапак табынча жаанап, тили-куучыны көндүгип турды. Эмди ол колго-бутка бек турар болды.

2.— О, жеенис колго-бутка туруп алган турбай. Энезин азырайтан эр жаанап калтыр! — деп, адам Лапакка удур базып, кол бажына көдүрүп, быжыраш чачын сыймап, кучактап турды. (И. Сабашкин.)

3. Энгиргери кушкаш бош арыйла, канаттары-ла онду талбып болбой, чек ыйлай берди:

— Коногым жууктап келген ошкош... Бир жерге отуруп, эмеш амырап алалы. (И. Кочеев.)

● 2-чи номерлү эрмектерди бичип алала, токтой түжер темдектерин жртагар.

Диалог ло чике куучын-эрмектинг нези башка?

258. Сөскөлбуларды синоним-фразеологизмдерле солып бичигер.

1. Амыры жок иштеер. 2. Лобожып калган.
3. Иш этпес жалку. 4. Чыгара айтпас.

§ 26. Бузулбас сөсколбулар (фразеологизмдер).

Албатынын куучын-эрмегинде тегин сөсколбулардан өскө бузулбас сөсколбулар бар. Олор куучын-эрмекти өдүмдү ле сүрлү эдин јат, темдектезе: **Ортозынан суу акпас** — айрылышпас, нак, јаантайын кожо дегени. **Колдын сыртыла** — немени чала эткени.

Эки эмезе бир канча бой-бойыла учуры јанынан бек колбулу сөстөрдн бузулбас сөсколбулар (фразеологизмдер) деп айдар.

Фразеологизмдер лексический учурлу, бүдүми јанынан онын сөстөри бой-бойынан балинбес бирлик учурлу сөсколбу болор.

Тегин сөсколбуларга көрө, фразеологизмдердин сөстөрин лексический учурын кубулып, солып та, таштап та болбос.

Кандый сөсколбуларды бузулбас сөсколбулар деп айдар?

Олорды тегин сөсколбулардан канайда ыла гаштырар?

255. Кычырып, бузулбас сөсколбулардын лексический учурын ла-бүдүмин јартагар.

Кулактын кырыла. Колго-бутка тургускан. Тиладн тиштен. Көскө бйгөк. Јаман кос. Как мандай. Кол тутпас. Тынын алып.

● Фразеологизмдердин синоним сөстөрин коштон тургузып бичигер.

Көргүзү: Кулактын кырыла — чала уккан, јетире укпаган.

256. Сөскөлбуларды түндөгөр. Кажызы бузулбас, кажызы тегин сөскөлбулар?

Көскө илинер.	Агашка, армакчыга илинер.
Бажын айлан-дырар.	Аттың бажын бурыыр, кайра тартар.
Ижин берер.	Уренчиктин айлында бүдүргөн ижи.
Мандайы калың.	Одүктин таманы калың.
Кол карап.	Жол карап, көл карап.

● Бузулбас сөскөлбуларды тегин сөскөлбулардан канайда ылгаштырып жадыгар?

257. Кычырып, бузулбас сөскөлбуларды таап, учурын жартатар.

1. Жылдар өдүп ле турды. Лапак табынча жаанап, тили-куучыны көндүгип турды. Эмди ол колго-бутка бек турар болды.

2.— О, жеенис колго-бутка турун алган турбай. Энезин азырайтан эр жаанап калтыр! — деп, адам Лапакка удур базып; кол бажына кодуруп, быжыраш чачын сыймап, кучактап турды. (И. Сабашкин.)

3. Эңиргери кушканш бош арыйла, канаттарыла онду талбып болбой, чек ыйлай берди:

— Коногым жууктап келген ошкош... Бир жерге отуруп, эмеш амырап алалы. (И. Кочеев.)

● 2-чи номерлу эрмектерди бичип алала, токтой түжөр темдектерин жартатар.

Диалог ло чике куучын-эрмектин нези башка?

258. Сөскөлбуларды синоним-фразеологизмдерге солып бичигер.

1. Амыры жок иштеер. 2. Лобожып калган.
3. Иш этнес жалку. 4. Чыгара айтпас.

259. Орус тилдин фразеологизмдерине алтай тилде кандый бузулбас сөскөлбулар жуук боагодый?

1. Спустя рукава. 2. Бить баклуши. 3. Бросать на ветер слова. 4. Держать язык за зубами. 5. Нечистый на руку. 6. Круглый дурак.

260. Бу сөскөлбулардын учурин канайда ондоп турыгар?

1. Куйка бажым жымырады. 2. Отко-сууга түшкен. 3. Бут бажына. 4. Көк мөөн. 5. Көк тенек. 6. Көк жалку. 7. Көс албас. 8. Көл карап. 9. Коногы жуук. 10. Бир буды ородо. 11. Ол жерге барды. 12. Жүрекке жүкпас. 13. Көзи тойбос. 14. Тиш тыгынбас. 15. Ичинде сананар.

261. Кажы ла сөскөлбунун сөстөрүн солып, канча-канча тегин сөскөлбулар тургузып бичигер.

Көргүзү: Чакпынду суу — түргөн суу, тымык суу, терен суу, ташту суу. Чакпынду талай, ыраак талай.

Чакпынду суу. Агашту жер. Жалакай бала. Жалку киж. Күүнине тийер.

262. Сөзликтер керегинде кычырып алыгар.

Тилдеги бар сөстөрдү алфавитле тургузып жартаган бичикти **сөзлик** деп айдар. Сөзликтер бүдүмиле, амадузыла башка-башка. Сөстин лексический ле грамматический учурин жартап турган сөзликти **жартамалду** (толковый) **сөзлик** деп айдып јат. Диалект эмезе эскирип калган сөстөр керегинде аңылу **көргүзү** бар. Кезик сөстөрдүн табылганын (этимологиязын) база жартап јат. Анчада ла көп тузаланып турган фразеологизмдерге жартамал берилет.

Алтай тилде мындый сөзликке жуук, је кемп кичинек «Ойротско-русский словарь» деп сөзлик 1947 жылда Москвада кепке базылып чыккан.

Тургустан улус Н. А. Баскаков до Т. М. Тоцакова. Ого мунга жуук сөстөр кирген.

Жартамадду (толковый) сөзликтерден өскө диалект сөстөрдүн сөзлиги, этимологический сөзлик, фразеологический сөзлик, синонимдердин сөзлиги, өскө тилдердин сөстөринин сөзлиги ле словарь-справочниктер, о. ө. бар.

Је андый сөзликтер алтай тилде эм тургуза јок. Бисте школго учурлалган «Алтай тилдин орфографический сөзлиги» бар, ол 1983 јылда кепке базылган. «Русско-алтайский словарь» деп көчүрген (переводный) сөзлик 1964 јылда Москвада чыккан, ондо 33 мунга жуук сөстөр. Бу сөзликти Туулу Алтайдын научный шинжу өткүретен институту белетеп чыгарган. Јерлердин аттарын жартаган сөзлик «Топонимический словарь Горного Алтая», 1979 јылда чыккан. Калганчы адаган эки сөзликтер школго учурлалбаган да болзо, слер тузаланар аргалу.

● Алтай тилдин слер тузалангадый кандый сөзликтери бар? Орус тилде кандый сөзликтер бар эмтир?

263. Улгерди чокым-јарт кычырар.

ОЗОЧЫЛ НӨКӨРГО.

Эткен ижи тузалу
Малчы, кырачы нөкөрим.
Элде-јондо тоомјылу
Иште озочыл нөкөрим.
Тер кысканбай иштезен,
Төрөлин сени ундыбас.
Ак-чегинче сем јүрзен,
Адын јаман адалбас.
Мөнгүндий ашты өскүрип,
Мөрөй алган кырачы,
Ак ууракты көптөдип,
Макка кирген уй саачы...

И. Шодоев.

● Карарткан бузулбас сөскөлбуларды чыгара бичий-
ле, оны өскөртө канайда айдарын коштой бичигер.

Көргүзү: жеткер жеп алдында — чеберленип,
айыктанып жүрери керегинде.

264. Эрмектерди кычыраар. Бузулбас сөскөлбуларды
көргүзүп, учурын жартагар.

1. Најылашкан улустын ортозынан суу ак-
пас. 2. Мергеннин огы јаспас, турумкайдын сөзи
бузулбас. 3. «Кийис чөйилер — кижн өзөр — деп,
адазынын айдып жүретен сөзин сагыжынан чы-
гарбай жүрди. «Мен өзөр болорым ба» — деп,
Өскүс-Уул сананып жүрди. (П. Куч.). 4. Јаан
улушта «бардан једер — үстенг тамар» деген кеп
сөзи бар эди. 5. Күстин өйи — күрөнг бай, күнүн
сайын андайтам. Күн узагына күчсинбей, күс
алуун адатам. (Алб. кожоңы).

● Карарта базылган сөстөрднн тазылын коштой
көргүзүп, чыгара бичигер. Ол сөстөрднн чын бичилер
ээжизи кандый?

Көргүзү: Сөзи — сөс, огы — ...

265. Бу кеп ле укаа сөстөр нени учурлап айдылганын,
јартагар.

1. Алып та болгожын, адазынан аяап жүрер.
2. Эштү эрикпес, најылу карыкпас. 3. Көпти
табала, көкибе — асты табала, ачынба. 4. Атка
минбей јадып, јорыгын мактаба. Ашты ичпей
јадып — амтанын јамандаба. 5. Үренген тоқпок
баш јарбас. 6. Көп тарбаган ичеген каспас.
7. Салкын тууны јемирер — сөс јонды көдүрер.

Јүрүмеерде кеп ле укаа сөстөрлө келишкенче
тузаланып жүригер. Эрмек-сөзөөр өдүмдү ле че-
чен болор.

266. Кычырып, алтай тилднн диалекттерин эске алынаар.

...Мындый ок сөстөр бистнн телеңит, туба,
куманды, чаалканду ла байат улустан башка,

алтайга угы-төзи, тили-сөзи жуугаш — кыпташ, төрөгөн — төркиндөш, айылдаш — карындаш. Дейтен кыргыс, хакас, тува, казах, урянхай — сойонг, төрбөт, калка да калыктарда учураар аргалу. Онызы жодду.

Б. Бедюров.

267. Алтай албатынын чечен, кеп де укаа сөстөри керегинде бичиичинин айтканын кычырып сананыгар. бичиичинин жакыата-сурагын слер канайда бүдүреритер?

1. Кечегизин шуубезен,
Бүгүнгизин билбезин.
Бүгүнгизин билбезен,
Эртенгизин көрбөзін.

2. Айса болзо, бу чечен де кеп сөстөрдөн аткарынып, сен бистерге кайда да кепке кирбеген, ак чаазынга базылбаган, ак-жарыкка жарлалбаган, албаты-жонго жайылбаган солун жаңы сөстөр табыжып, тапту-жакшы табыскактап береринг. Кош, жөмөш! Коркышту керектү.

Б. Бедюров.

Уренгенин көрөр сурактар ла жакылталар.

1. Кандый сөстөрдн диалект сөстөр, кандыйларын — аңылу (профессиональный) деп айдар? Темдектерле керелегер.

2. Алтай тилде кандый тилдерден кирген сөстөр бар? Темдектеп айдыгар.

3. Ненин учун кезик сөстөр тилден чыгып-лат, кезиги жаңыдан табылып-лат?

4. Фразеологизмдер деп кандый сөстөрдн айдар?

5. Бирден сөстөр лө бузулбас колбулу сөстөрдн башказы кандый?

6. Кандый сөзликтер бар? Оңонг кеп сөс керегинде нени билип алар?

7. Эм тура алтай тилдин кандый сөзликтери жок?

8. Сөстөрдү ле фразеологизмдерди тил керегинде науканын кандый бөлүгү үренип жат?

9. Таблицаларды жетире тургузаар.

Синтаксис	Фонетика	Лексика	Фразеология
-----------	----------	---------	-------------

1) Тил керегинде науканын көргүскөн бөлүктөри нени үренип жат? Жетире бичигер.

2) Алтай тилдин лексиказы жери жанынан ла тузаланары жанынан канайда бөлинип турганын көргүскөн таблицаны жетире бичигер.

Алтай улус куучын-эрмегинде ончозы тузаланып турган сөстөр	Алтай улус куучын-эрмегинде ончозы тузаланбай турган сөстөр	
...	...	...

СӨСТИН БҮДҮМИ, БҮДЕРИ ЛЕ ЧЫН БИЧИЛЕРИ. (Орфография)

Сөстин бүдери — тилдин науказынын бөлүгү, сөстөр кандый бөлүктөрдөн турганын ла олоор канайда бүткенин үренип жат.

Орфография — тилдин науказынын бөлүгү, сөстөрдүн бичилер ээжилерин үренип жат.

278. Сөс кубултар кожулталар ла төзөгө.

Сөс кубултар кожулта — сөстин кубулып турган учурлу бөлүгү. Ол сөстөрдүн кеберин бүдүрүп, сөсколбуда ла эрмекте сөстөрдү колбоп турар.

Сөс кубултар кожулталар адалгыштын, солумайыт; тооломонунг кубулткыжын, жүзүндөрин көргүзөр; глаголдын ойин, тоозын ла жүзүндөрин көргүзөр.

Сөстин сөс кубултар кожултазынан өскө бөлүгүн төзөгө деп айдар.

268. Үлгерди кычырар. Эрмекте сөстөрдү бой-бойыла не колбоп турганын көргүзөр. Ол кандый кожулталар, нени көргүзүп жат?

1. Алтайда куран ай
Ар-тумен жиилегин
Аркаларда, аралдарда,
Агаштарда, жырааларда
Көргүзүгө илет.

Б. Самыков.

2. Мен бүгүн иштенерим,
Сананарым, бичинерим.
Сеге, кооркий жерим,
Үлгер бутса, экелерим.

Б. Бедюров.

● Сос кубултар кожулталар деп кандый кожулталарды айдар?

269. Сөстөрдү сөс кубултар кожулталардын болужыла колбоштырып, эрмектер тургузып бичигер.

1. Арка, куштар, жараң, кожон, жаңылан.
2. Чечектер, усти, уч, көбөлөктөр.
3. Озүмдөр, тындулар, керек, күн, суу.

Сөстөр кандый кожулталардын болужыла бой-бойыла колбожып турган эмтир?

8. Сөстөрдү ле фразеологизмдерди тил керегинде науканын кандый бөлүгү үренип жат?

9. Таблицаларды жетире тургузаар.

Синтаксис	Фонетика	Лексика	Фразеология
-----------	----------	---------	-------------

1) Тил керегинде науканын көргүскөн бөлүктөрү нени үренип жат? Жетире бичигер.

2) Алтай тилдин лексикасы жери жанынан ла тузаланып жанынан канайда бөлинип турганын көргүскөн таблицаны жетире бичигер.

Алтай улус куучын-эрмегинде ончозы тузаланып турган сөстөр	Алтай улус куучын-эрмегинде ончозы тузаланбай турган сөстөр	
...	...	...

СОСТИН БҮДҮМИ, БҮДЕРИ ЛЕ ЧЫН БИЧИЛЕРИ. (Орфография)

Сөстин бүдери — тилдин науказынын бөлүгү, сөстөр кандый бөлүктөрдөн турганын ла олоор канайда бүткенин үренип жат.

Орфография — тилдин науказынын бөлүгү, сөстөрдүн бичилер ээжилерин үренип жат.

278. Сөс кубултар кожулталар ла төзөгө.

Сөс кубултар кожулта — сөстин кубулып турган учурлу бөлүгү. Ол сөстөрдүн кеберин бүүдүрүп, сөсколбуда ла эрмекте сөстөрдү колбоп турар.

Сөс кубултар кожулталар адалгыштын, солумайын; тооломонун кубулткыжын, жүзүндөрин көргүзөр; глаголдын өйин, тоозын ла жүзүндөрин көргүзөр.

Сөстин сөс кубултар кожултазынан өскө бөлүгүн төзөгө деп айдар.

268. Үлгерди кычырар. Эрмекте сөстөрдү бой-бойыла не колбоп турганын көргүзөр. Ол кандый кожулталар, нени көргүзүп жат?

1. Алтайда куран ай
Ар-түмөн жиилегин
Аркаларда, аралдарда,
Агаштарда, жырааларда
Көргүзүгө илет.

Б. Самыков.

2. Мен бүгүн иштенерим,
Сананарым, бичинерим.
Сеге, көөркий жерим,
Үлгер бүтсе, экелерим.

Б. Бедюров.

● Сөс кубултар кожулталар деп кандый кожулталарды айдар?

269. Сөстөрдү сөс кубултар кожулталардын болужыла колбоштырып, эрмектер тургузып бичигер.

1. Арка, куштар, жараш, кожон, жаңылан.
2. Чечектер, үсти, уч, көбөлөктөр.
3. Озүмдөр, тындулар, керек, күн, суу.

Сөстөр кандый кожулталардын болужыла бой-бойыла колбожып турган эмтир?

270. Текстти кычырар. Карарткан сөстөргө сурак тургузар. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Олордын төзөгөзүн ле сөс кубултар кожулталарын көргүзөр.

Корон соок ло **кыштын** кийнинде **кенетийин** эрте жас келгени **анчада** ла **Ирбизекти** сүрекей сүүндирди. **Кардын** суулары **кобы-жиктерден** жарыш эдип, **коркырап** акканы, **айылдын** жанына желечи келгени, **Жабаганнын** сазында аныр жүргөни, **жалаңдардагы** **төндөрдө** күүктамандар, **кырландарда** сараналар өзүп келгени — **ончозы** Ирбизекке солун ла сүүнчилү болды.

И. Шогоев.

271. Божодылган сөс кубултар кожулталарды тургузып, эрмектерди бичигер.

Выставкада кызычактар... жүзүн-базын чололоп көктө... бөстөри, уулчактардын агащ... эткен керептери, макеттери ле оной до өскөлөри бол... Зал... журуктар да бол... Журуктар... кезиктерин книгалардагы ла журналдардагы журуктар... көрүп журагандар. Балдар... анчада ла гражданский ле Ада-Төрөл учун Улу жуу керегинде журагандарын көрөргө сүрекей жылбилү. Выставканы көрөөчилер олоор... журуктарын соныркап көрдилер.

И. Шинжин.

● Эске алынаар. Кандый куучын-эрмектин бөлүктөрү кубулып жат? Олор кубулып, кандый сөс кубултар кожулталар алынып жат?

272. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн сөс кубултар кожултазын ла төзөгөзүн көргүзөр.

Алтай улус **жайлуны** кары эрте кайылар, **көк** **өзөр**, жылу ичкек **жерге** тудатан. **Кыштуны** **дезде** **одыны**, эткен **өлөңи** жуугащ, **кышкыда** салкын **кирбес** арка **жерлерге** тудатан. **Көк** бачым **өспөс**

кыштудан јайлуга көчөтөн өйдү карган уйлар
ээзинен артык билип, јас келип, кар кайылза ла,
тын мөөрөжө беретен.

П. Кучияк.

● Карарткан сөстөрдү чыгара бичип, төзөгөзүн ле сөс
кубултар кожулталарын темдегиле көргүзөр.

Көргүзү: **јайлу** [ны], **кайыл** [ар], **кар** [ы].

273. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн төзөгөзүн көргүзүп,
сөс кубултар кожулталарынын бичири ээзинин јартагар.

Шпион керегинде куучын меге сүрекей тил-
билү болгон. Оскө улуска та кандый. Бистин
улус баштуларды тудуп, јажытту сөстөрүн чыгара
айттырып јат. Шпионды тударына анчада ла
ийттер болужат. Онын учун Казанды «шпион
туткан болзо» деп сананып жүрөтөм.

И. Шинжин.

● Сөстин төзөгөзүн канайда таптыгар?

274. Сөстөрдү кычырып, төзөгөзүн ле сөс кубултар ко-
жултазын көргүзөр.

1. Кыштуда, кыштуга, кыштудан, кышкы.

2. Иштеген, иштеер, иштедим, ишчи.

1. Сөстөрдүн жүк ле төзөгөзүн чыгара бичи-
гер.

2. Төзөгөни база кандый учурлу бөлүктөргө
бөлиир аргалу? Бөлип кычырар.

3. Бичиген сөстөрдүн жүк ле тазылын
көргүзөр.

28§. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта

Сөстин төзөгөзи тазыл ла сөс бүдүрер кожул-
тадан турар (кыш-кы, јай-гы, мал-чы), је кезик
сөстөрдүн төзөгөзи жүк ле тазылдан турар (иш,
мал, бичи).

Тазыл — сөстин төс учурлу бөлүгү.

Тазыл угы жаңыс сөстөрдүн текши учурын көргүзүп жат, темдектезе: анчы, анда, анду, анзак — угы жаңыс сөстөрдүн текши учуры **ан** деп тазылда.

Угы жаңыс сөстөрдүн тазылы бир де болзо, лексический учуры башка болор.

275. Кычырып, карарткан угы жаңыс сөстөрдүн лексический учурын жартагар.

1. Ару кейле **тынар**, 2. Жүгүргенине **тыныжы** батпай турды. 3. Жерлик **тындулар**. 4. Таскыда ар-бүткен **тындана** берди.

● Угы жаңыс сөстөрдү чыгара бичип, тазылын темдегиле көргүзсөң. Канды куучын-түмөктүн бөлүгү болгонун кыскарты бичип салыгар.

Көргүзү: тынар — гл...

276. Берилген кажы ла бөлүк сөстөр угы жаңыс болгонун канайда керелеп жартаар керек?

1. Үндү, үнгүр, үнденип жат, унчук, унчукпа.

2. Бир, бирлик, бирик, биригү, бирүзи, биринчи.

3. Озогы, озоло, озочыл, озологоны.

4. Мактан, мактанчак, макту, мактулу, мактанба.

● Бичип алала, төзөгөзүң темдегиле көргүзүп салыгар.

277. Берилген сөстөргө угы жаңыс сөстөр кожуп бичигер. Тазылын темдегиле көргүзсөң.

1) Таштар,... 2) Тоштор,... 3) Билеге,... 4) Билер.

Талдаар сөстөр: таштан, билези, ташла, ташта, билелер, ташту, билдим, билдир, таштын, билзе, билениң, тоштор, тоштон, билезин, билгир, тошло, билгени, билеечи, билижер, тошту, тожы, билдирлу, билбеечи.

278. Кеп ле укаа сөстөрдү кычырар. Карарткан сөстөрдүн тазылын көргүзөр.

АЛБАТЫНЫН ЧҮМДҮ СӨСТӨРИ.

1. **Үредү** кижинин жолун ачат. 2. **Үредүчи** — кижинин экинчи энези. 3. **Ат жааду** болотон, тон **жакалу** болотон. 4. **Иштегкейден иш** корккыр. 5. **Коркынчак** көлөткөзинен де **коркор**. 6. **Ырымга** иженбес, ырысты ычкынбас. 7. **Ырымчы** ыйланкай, ырысту каткычы. 8. **Аткыр** уул **аткажын**, арка-мойнын сый **адар**. 9. **Аткырдын** огы **алтан** кулаш, **атпастын** огы **алты** кулаш.

● Угы жаңыс сөстөрдү талдап, чыгара бичигер. Кандый куучын — эрмектин бөлүгү болуп турганын, кыскарта коштой бичип көргүзөөр.

Алтай тилде сөстөрдүн тазылы жөндейинче бир үйеден туруп жат, темдектезе: баш, көс, жүс, бел, ич, кол, бут, куш, иш, бар, жок, ал, сал, бер, тур, жүр, көр, о.ö.

Тазылга улай-телей башка-башка кожулталар кожулып, сөс узай берет, темдектезе: куш+каш+тар+ым+ды, иш+те+ди+м.

Сөс бүдүрер кожулта — база сөстүн учурлу бөлүгү. Тазылга кожулып, жаңы сөстөр бүдүрүп жат, темдектезе: эм+чи, эм+дү, эм+де.

Тазылга улай-телей эки де, үч те сөс бүдүрер кожулталар кожулар, темдектезе: баш+кар+у, баш+кар+у+чы.

Ундыбагар: тазыл да сөс бүдүрер кожулта сөстүн төзөгөзүн бүдүрүп жат. Же кезик сөстөрдө, сөс бүдүрер кожулта жок болзо, сөстүн тазылы да төзөгөзи жаңыс болор, темдектезе: бичиди, турада.

279. Кажы ла сөсти кычырып, лексический учурын жартагар. Тазылын да сөс бүдүрер кожултазын көргүзөөр.

1. Айыл, айылчы, айылдаш, айылзак, айылду.

2. Суулу, сууза, суу, суула(гл.), суузын, суузынду, суузымак.

● Сөс бүдүрер кожулталар не керекту?

280. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулталарды темдектериле көргүзүп бичигер. Кажы ла сөстин тазылы канча үйелү? Канча кожулта кожулган?

Эмчи, тамыскыш, сүмелү, эртечи, эпчил, байлык, талайчы, сүттү, бичикчи, энирги, ээлгир, тепкиш, аткыр, кайла.

● Сөстөрдүн кезигине сөс бүдүрер кожулталар кожууп, өрмөктөр тургузып айдыгар.

281. Текстти кычыраар. Карарткан сөстөрдүн төзөгөзүн ле сөс кубултар кожулталарын көргүзеер. Төзөгөзинен тазылын ла сөс бүдүрер кожултазын көргүзеер.

Бу ыраак чолдө ада-энем **койлор** кабырып турган. Олор кой жылдардын туркунына **койчылар** болуп, кандый жерлерге **көчпөгөн** деер. Жаантайын **көчүп** жүрерге, байла, үренгилеп калган. **Көчөр** ле десе, айылдын ичин эки атка **коштойло**, бисти, оок балдарды, коштордын үстине отургыскылап койор.

Бис **кошту** аттардын үстинде ле... Ада-энемнин **көчүштерине** бис үрениже бергенис. **Көчөр** лө десе, көлзөжө бередис.

И. Шинжин.

● Карарткан сөстөрдүн озо **кой** деп тазылду, онон **көч**, онон **кош** деп тазылду угы жаңыс сөстөрдү чыгара бичигер. Учурлу бөлүктөрин темдектериле көргүзеер.

Көргүзү: кой [лор], койчы [лар], ...

282. Орфограммаларга ажару салып, текстти кычыраар. Оңдо не керегинде айдылганын кыскарта куучындап беригер.

ГРАНИЦА

Баренцево талайдын толкуларыла орооннын

границазы өдүп жат. Тымык. Жүк ле чакпындар кайуда турган керепке согулат. Пограничниктер — сергелен, түргөн ле эпчил улус.

Качан да, жуу тужында, мында фронттын чийүзи өткөн. Жуу-согуш сууда ла кейде болгон. Корон соокто изү болгон, карануй түнде жарык болгон.

Бү ла чийүде каруулдын «Бриз» деп кереби баштапкы ла катап бштүнинг суу алдыла жүрөр кемезин оодо соккон.

28 майда — пограничниктердин күни. Ол күн үрөнчиктер оморды школго айылдадып экелет, омордон солун куучындар угат.

«Пионерская правда»

283. Журуктын учурыла колбоп, пограничниктер керегинде база мени билеригер, кандый бичик кычырдыгар, кино көрдигер, кожуп сочинение бичигер.

284. Берилген сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн бичигер. Сөстүн бүдүмүн көргүскөн таблицага бөлип бичигер.

Төзөгө		Сөс кубулар кожулар
тазыл	сөс бүдүрер кожулар	
иш	-чи	-лер

Ишчилер, иштү, ишке, желер, желиш, желген, желишкыр, желет. Үредү, үренди, үрен, үредүчү, үренчик, нажылаштылар.

Баштын, баштаган, башчы, баштаачыны, бажым, бажынды.

● Сөс бүдүрер ле сөс кубулар кожуларды канайда ылгаштырып жадыгар?

285: Эки бөлүк сөстөрдүн лексический учурын ла бүдүмүн түндөгөр. Кандый бөлүк сөстөрдүн лексический учуры түней, кебери десе башка? Кандыйларынын лексический учуры башка?

1. Суу, суунын, сууга, сууны, суула, сууда, суудан.

2. Сууза, суулу, суучак, суузын, суузымак.

3. Бичиктин, бичикке, бичикти, бичикле, бичикте, бичиктен.

4. Бичи, бичик, бичикчи, бичиктү, бичиичи, бичимел.

● Сол жанына бир ле сөстүн башка-башка кеберлерин чыгара бичигер, он жанына — угы жаныс сөстөрдү.

286. Кычырып, сөстөрдүн лексический учурын жартагар. Кандыйлары тындуларды, предметтерди, кандыйлары кижини, эдилгени тем-дектеп жат?

Ан — анчы, анда. Баш — башчы, башта, башкар. Кай — кайчы, кайла. Кой — койчы, койло. Жылкы — жылкычы.

● Кажы ла бөлүктеги сөстөрдүн лексический учуры түнгей бе, жок по? Олордын кожулталары сөстинг кеберин кубултып жат па, айла лексический учурын кубултып жат па?

287. Сөстөрдү талдап, таблицкага бичигер.

Лексический учуры түнгей, кебери дезе башка сөстөрдүн сөс кубултар кожолтазын темдектеп, кубулткыжын, жүзүнүн коштой көргүзүп бичигер.

Лексический учуры түнгей, је кебери башка сөстөр	Лексический учуры башка, је угы жаңыс сөстөр
кожоннын — Э. К.	кожончы
кожонгын — 2. ж., К. К.	кожон

Кожоннын, кожончы, кожонго, кожондо, кожонды, кожонду, кожонло, кожондый, кожоннон, кожондоочы, кожондоп, кожонтым.

● Он жанында бичилген угы жаңыс сөстөр канайда бүткенин көргүзү аайынча бичигер.

Көргүзү: **кожон** — кожончы, кожондо, кожонду, кожондый;
кожондо — кожондоочы, кожондоп.

288. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзүп жартагар.

Кажы ла кижн **колдоруна иженген**,
Кижнликке ырыс табарга ичкери чөйилген.
Балазынын **бажын** эркелеп сыймаган,
Эненин колдору **ырысту болзын**.
Түжиле иштеген, садтарды сугарган
Садөскүречн **колы түжүмдү болзын**.
Өлтүречннн **колы курган калзын**.
Хиросима **шыразы ундылбай артсын**.
Жүзүн **өндү колдор бириксин**,
Жүрүм **өлүмдн качан да јензин!**

С. Жузуев.

289. Сөстөрдүн лексический учурын жартагар.
Ишчи, иш, ишту, иштейкей, иштеерим, ишмекчи, иштедилер, иштеген.

Озо угы жаңыс сөстөрди, оной башка-башка кеберлү сөстөрди таап көргүзөр.

290. Сөстөрдүн бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

Жаскы, келдилер, андаган, оройтыган, тымык, айылдаштарга.

Мынайда ылгап бичигер:

Жаскы — жарт., тазылы — жас — ад., -кы — сөс
бүдүрер кожултазы, төзөгөзи — жаскы.

Келдилер — гл., тазылы — кел. — гл., -ди — сөс
кубултар кожултазы, өткөн ой, -лер — көп тоо,
төзөгөзи ле тазылы бир — кел.

Андаган — гл., тазылы — ан — ад., анда — гл.,
-да — сөс **бүдүрер** кожултазы, -ган — өт. ой,
жаңыс тоо, төзөгөзи — анда.

291. Сурактарга бир сөслө каруу берип бичигер.

1. Мал ижинде турган кижини кем деп айдар?

2. Баатырлар керегинде чөрчөкти топшуурлап айдар кижини кем деп айдар?

3. Өркөни андап турган кижини нени эдип жат деп айдар?

4. Улус бой-бойыла најы болгонын бир сөслө канайда айдар?

5. Курсак белетеп, казан азып турган кижини кем деп айдар?

292. Сөстөрдү кычырып, учурлу бөлүктөрүн ле лексический учурын жартагар.

1. Айылчы, казанчы, спортчы, күрешчи.

2. Жаскы, күски, жаргы, энирги, озогы.

3. Санаалу, сүмелү, тусту, жөптү, тулунду.

4. Иште, ашта, көктө, анда, бијеле, озоло.

5. Најылык, јерлик, бажалык, өмөлик, орто-лык, карындаштык.

6. Агар, көгөр, карар, борор.

● Бичип алала, сөс бүдүрер кожулталарын темдекте-риле көргүзөөр.

29 §. Кожулталардын чын бичилери.

293. Кычыраар. Үнгүр ле тунгак туйук табыштарды эске алынып, угуза јарт айдыгар. Олордын башказын јартагар.

Февральда ла мартта чыккан кураандар јайгы одорго јакшы јаанап, ыраак тайгаларда одорлорго једе берет. Койлорды эрте төрөдөргө койчылар озолодо белетенет. Јаш кураандар туратан јылу јер эдип, јулукту јымжак өлөндө јууктада тартып алат. Кыштунын јуугында јум одорлорды арттырып салат.

● Карарткан кожулталар кандый кожулталар, оло-р кандый табыштан башталган? Оло-р кандый табышка ток-тогон сөстөргө кожулып јат?

Сөстин тазылы эмезе төзөгөзи тунгак туй-укка токтозо, кожултазы база тунгак туйуктан башталар, темдектезе: јаскы, базыткыр, бажалыктар, эптү, спутниктер, печатьту.

Сөстин тазылы эмезе төзөгөзи үнгүр туй-укка эмезе үндү табышка токтозо, кожултазы үнгүр туйуктан башталар, темдектезе: тондор, күрге, кожондо, кожондогон, кинодо.

294. Орус тилден кирген сөстөрдүн кожулталарын көргүзип, чын бичилерин јартагар.

1. Алтын-Көллө «Пионер Алтая» деп теплоход жүрет. Теплоходто туристтер јаантайын толо болот. Улаган аймакта Чиру деп суучактын јарадында Смирнов деп кижии сад өскүрип алган. Садтын ла мааланын ажын оло-р больницада,

балдардын садына, туристтерге берет. 2. Колхоз-
тын машиназы кышкыда жылу гаражта турат.
3. Газ — аш-курсак кайнадарга эптү одыру.
4. Областьтын журттарында газты тузаланары
там ла көптөп жат.

● Кандый кожулталар алтай тилдин ээжилери аайын-
ча бичилет? Үнгүр туйукка токтогон орус сөстөргө ненин
учун тунгак туйуктан башталган кожулталар кожулат?

Орус тилдеги ээжи аайынча, сөстин учын-
дагы эжерлү үнгүр туйуктар тунгак болуп
айдылар, онын учун андый сөстөргө тунгак
туйуктан башталган кожулталар кожулар,
темдектезе: **герб-тер**, **город-тор**, **тетрадь-ка**, **га-
раж-ка**, **совхоз-тор**.

295. Кажы ла сөскө башка-башка кожулталар кожуп бичи-
гер. Кандый табыштан башталган кожулталар кошканы-
гарды, олардын учурын жартагар.

Көргүзү: алмаз — алмазты, алмазка, алмазла.

Четверг, парад, этаж, клуб, шланг, газ.

296. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн
көргүзеер. Кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

ОЙДИ ЧЕБЕРЛЕ.

Алтан секундка кижилик торт мун тонна аш-
курсак жип жат. Ороондо алтан секундтын турку-
нына бир мун беш жүс эжер өдүк көктөлөт, он
тонна сахар белетелет.

Ой кемди де сакыбай, токтоп жоктоп өдүп
жат. Ичкерлейт — оны кайра бурыгадый арга
жок. Ойди жылытып садарга күч эмес — таап
аларга күч. Ой — ол улу байлык, ол жүрүм. Оны-
ла тең алтап барар керек. Озолоп то ийзе, кем
жок, андый учуралдар бистин ороондо ас эмес.
Тегин өткөн күн, час, минут, секунд качан да
кайра бурылбай жат.

30 §. Сөстинг тазылы эмезе төзөгөзи токтогон тунгак туйукты чын бичири.

297. Эжерлү туйук табыштарды эске алынып, угуза айдала, таблица эдип бичигер.

298. Карарткан сөстөрдин тазылын коштой капсуга тургузып, эрмектерди бичигер.

1. Киттингу узуну одус метр. Онын бажы (баш) ла оозы сүреен жаан, тамагы дезе кичинек. Киттинг көзи уйдын көзинен эмеш жаан болот.

2. Менин садым жажарды, сирень чечеги жайылды. Жыды жараш јодронунг көлөткөзи койылды. (А. Плещ.)

● Ол сөстөрдин тазылы кандый табышка токтогон? Ненин учун үнгүр эжерине көчүп јат?

Тунгак туйукка токтогон сөскө үндү табыштан башталган кожулта кожулта, ол тунгак бойынын үнгүр эжерине көчө берер.

Темдектезе: јоп — јоби, баш — бажым, кес — кезер, сурак — сурагы.

Бу ээжи орус тилден кирген сөстөргө база таркап јат.

Темдектезе: шахмат — шахмады, адрес — адреси, карандаш — карандажы, печать — печади.

299. Сөстөрдин учындагы турган туйук табыштарды үнгүр эжерине көчө бергедий эдип кубултып, коштой бичигер.

сөс — ...

түп — ...

ртуть — ...

элик — ...

ырыс — ...

отличник — ...

сүт — ...

јараш — ...

утренник — ...

ок — ...

јарат — ...

парашют — ...

300. Капсудагы туйук табыштардын керектүзін алып, эрмектерди бичигер.

Мөш эзлик чочогойлорго чек ле ээлип калган. Бу ла күсте озор

бы(ш, ж)ар, эргек ба(ш, ж)ы эмилдерлү, кере карыш тобоголор болор. Кузук ончозына је(т, д)ер: кузуктап келген кижиге де, бу мөштин тал-ортозы киреде будакта отурган тийинге де, көндөйдөн шыгаалаган төрт балазына да, чала жабызында суртулдаган көрүккө де, оны ээчийчы(к, г)ып келеткен онын балдарына да, керек дезе тазылдын алдында ичегеннен караган чычканга да...

Мөштин алдында ондо-мында жап-жжыл, жап-жараш мө(ш, ж)ичектер ө(с, з)өт. Эки-жангыс чаал четтер турат. Алтын кызыл марал тазылдардын чечектери жайылат. Ортозында кандык, саргай, күнкелди, кан-кызыл чейне. Мында ла жыраанын тө(с, з)инде өркө отурат, ичегенинде балазынын ба(ш, ж)ы карарат.

Ж. Каинчин.

● Тунгак туйугы үнгүр эжерине көчкөн сөстөрдүн тазылын көргүзөр. База катап кычырып алала, куучындап берер.

301. Сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып бичигер. Бу сөстөр канча туйук табышка токтогон?

Көргүзү: журт — менин журтым.

Журт, диктант, транспорт, брезент, күкүрт, космонавт, танк, шрифт, паспорт.

Эки туйук табышка токтогон сөстөрдүн тунгак туйугы үнгүр эжерине көчпөй жат. Тем-дектезе: журт — олардын журты, мольберт — мольбертим.

302. Туйук табыштарынын бичилерине ажару салып, сөстөрдү кычырар.

Коллектив — школдын коллективи.

Шкаф — бичиктин шкафы.

Шарф — менин шарфым.

Географ, параграф, телеграф деп сөстөргө жүзүнүн кожулталарын кожуп бичигер.

303. Кычырар Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзүп, чын бичилерин жартаар.

Айас күн. Агаштар шуулайт.
Городто эрчимдү иш кайнады.
Тобрак көдүрүп, машиналар сунужат.
Төзөлип жаткан туралар агарат.
Жаңы бийик тураларда
Жалтырап оттор көрүнөт.
Културанын өргөзүндө
Ишмекчилердин жууны өттү.
Президиумнын столында
Жүзүн чечектер тургузылды.

А. Саруева.

304. Улгерди кычырарга белетенип алала, угуза кычырар.
Сөстөрдө үндү табыштардын турар ээжизин жартаар.

Лениннин кыбы. Мында тым.
Мында ончозы жеринде.
Стол. Шкаф. Орын.
Онын бөрүгү илмекте.
Ачык көзнөк ары жанында
Айас тенгери чаңкырайт.
Ак көбүктүү көжөгө
Араайын салкынга жайканат.
Бу көзнөктүн алдынан
Бүткүл Россия чөйилген.
Телкемдери тенкейип,
Тенгериле тендешкен.

Ш. Шатинов.

● Уренген орфограммаларды таап, чыгара бичигер.

305. Ст, сть, ть да эки сөз табыштарга токтогон, орус тил-
ден кирген сөстөргө кожулга кошсо, канайда бичилетен
эмтир?

Артист — кинонун артисти
тракторист — колхозтын трактористи
область — менин облазым

печать — документтин печади
ртуть — термометрдин ртуди
класс — нөкөримнин клазы
компресс — горчицанын компрези

306. Орус сөскөлбуларды алтай тилге көчүрип бичигер.

Класс товарища. Твоя область. Артист кино.
Показал свой талант. Диктант ученика. Лыжный
кросс. Школьный шахматист. Машинист поезда.

● Тунгак туйуктар үнгүр эжерине көчкөн лө
көчпөгөн орфограммаларды жартагар.

307. Кычырар. Карарткан орфограммалардын ээжизин жар-
таар.

Горно-Алтайсктагы бөс согор фабрика — го-
родтын жаан промышленный предприяттиелери-
нин бирүзи. Онын чыгарып турган продукциязы
орооннын городторында ла журттарында сады-
лат. Областьтын юбилейине бөс согоочылар ал-
тай албатынын орнаменти аайынча жаңы кеби-
стер согуп чыгарган.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● Угы жаңыс сөстөрдн таап, учурлу бөлүктөрүн
көргүзеер.

308. Сөстөрдн ле сөскөлбуларды кычыраар. Олордын чын
бичилерине аяру салыгар.

Тетрадь — үренчиктин тетради.
Ансамбль — кожон-бијенин ансамбли.
Автомобиль — городтын автомобили.
Вратарь — «Динамонын» вратари.
Якорь — керептин якори.

● Эки сөс талдап алала, кубулткыштарга кубултып
бичигер.

309. Сөстөрдү көргүзү аайынча кубултып бичигер.

мөнинг роялим	лагерь	руль	медаль
сенин роялин	...	...	...
онын рояли	...	...	...

● Кажы ла сөскө кубулткыштын кожултазын кожулбаза бичигер.

Көргүзү: рояльды, фонарьла, ...

310. Кычырар. Карарткан сөстөрдүн орфограммаларын көргүзүп, чын бичилерин жартаар.

1. Агаш белетеечилер иштин графигин ойинен озо бүдүрдилер. Агашпромхозто озочыл бригадалар көп.

2. Кош-Агашта кожоннын ла биченин ансамбли иштеп жат. Ансамблыда орус, казах ла алтай албатынын нажылыгын көргүскен номерлер бар. Жараң жазаду клубта малчылар ойын-концерт көрөт. Олордын концерти улуска сүрекей жарап жат.

● Колболу сөстөрдү чыгара бичип, учурлу бөлүктөрин темдегиле көргүзөр

311. Сөсколбуларды кычыраар. Орус тилден кирген сөстөрдүн кожулталарын көргүзүп, бичилер ээжизин жартаар.

Поездтин табыжы, велосипедтин рули, Ада-Төрөл учун жуунын инвалиди, байрамнын лозунгтары, оорунын микробторы, ак фартукту, колхозтын моторизи, йодту флакон, школдын самодеятельнозы, чананын крозы, бичиктердин списогы, алтай тилдин алфавиди.

● Диктант бичигер. Керектү орфограмманын алдыла чийү тартып алаар.

312. Кычырар. Орфограммаларды таап, чын бичилерин жартаар.

Горно-Алтайск **горбдо** областьтын алтан жылдыгына учурлаган художественный выстав-
када көп солун немелер болгон. Оңдо Лениннин **портредин** журап көктөгөн **кебисти** улус кайкап көргөн. Бу кебистен оны эткен кижинин узы јарт билдирет. Лениннин күлүмзиренген кебери портретте јарт ла јакшы көргүзилген.

● Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн темдегиле көргүзип, чыгара бичигер.

313. Үлгерди кычырар. Көргүзип салган орфограммалар кандый ээжи аайынча бичилет?

Ай-ажудан
Ай ажат.
Күнчыгыштан
Күн чыгат.

Тандак тандакла
Солыжат.
Там јаркынду
Тан адат.

Б. Укачин.

● Угы јангыс сөстөрдү чыгара бичигер. Олордын бүткен эбин јартагар.

314. Керектү орфограммаларга ајару салып, куучынды кычыраар.

СҮМЕЛҮ КОЙОН.

Күскиде мен солок сүрүп турала, кайкамчы-
лу неме көрдим. Түн болгон. Трактордын оды
јарыдып турган јерди койон кечире мантаган.
Удабай ла оны ээчиде түлкү өтти. Је, койон
божогон туру деп санандым.

Кыранын учына једеле, ойто бурылзам,
түлкү төгнннн үстинде отурды. Койоннын сүме-
зин мен билип ийдим. Койон оттын јаркыныла
өдөмантап, изиле ойто кайра кача берген эмтир.
Түлкү дезе јарык оттон көзи кылбыгып, карануй
јерге чыгала, койонды таппай калган.

● Куучынды база катап кычырала, изложение бичи-
гер.

31 §. Эрин үндүлөрдүн сөстөрдө бичилери.

315. Эрин чөйилер үндү табыштарды эске алынаар. Төзбөзү эки үйелү ле үч үйелү эрин чөйилер табышту сөстөр таап, эмезе орфографический сөзликтен талдап бичигер.

Көргүзү:

көрү

отургыш

...

...

...

...

316. Божодылган табыштарын кожуп бичигер. Кучсинзегер, орфографический сөзликтен көрүп бичигер.

јүст...к

көр...к

көб...к

бөр...к

бөл...к

күрт...к

бол...ш

куз...к

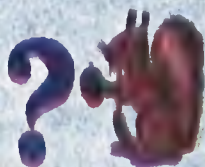
өск...с

күм...ш

кул...н

● Бу сөстөрдө эрин үндү табыштар экинчи үйеге чыгара бичилерин ундыбагар!

317. Кычырып, керектү орфограммаларды көргүзөт.

КЕП СӨСТӨР ЛӨ УКАА СӨСТӨР.

1. Чолтык куйрукту малдан томонок то жалтанбас. 2. Төңөштү жер одынду, төрөөндү жер күндүлү. 3. Солун тарый согоно до тату. 4. Бөрү коомой күдүчинин койын тудар. 5. Јудрукчынын тумчугы канду. 6. Кускун чылап куркулдаба, күкүрт чилеп күркүребе. 7. Мүркүт түлкүгө нөкөр эмес. 8. Одүк — бутка, бөрүк — башка. 9. Төгүн сөс айтканы — төңөш көрүп үргендий.

318. Орөги таскадудан тунгак туйукка токтогон 5—6 сөс талдап алыгар. Тунгак туйугы үнгүр эжерине көчө бергендий эдип, өскө сөстөр кожуп бичигер.

319. Берилген сөстөрдүн эрин үндү табыжы баштапкы ла уйезинде бичилип турган сөстөрдү көргүскени аайынча чыгара бичигер

Адалгыш	Глагол
Одын	коры

Одын, коры, ойын, чоки, кулун, чочы, орын, түлкү, солы, мойын, жүрүм, койын, буры, топчы, бөлүк, комыргай, көбүк, унды, түндүк, күскү, бүдүн, козыр.

320. Сөскөлбуларды бичип, узун үндүлөрдүн алдыла чийүчөк тартыгар.

Түүнти суу, жалтанбас жуучыл, солун куучын, куулы чөйгөн, кулурдын тоозыны, амыр күүле.

321. Үлгөрдү кычырар. Карарткан сөстөрдүн бүдүмин, чын бичилерин жартагар.

Жайгы каникул ойинде
 Жайым ойноп жүредим.
 Жаан улусла баргамда,
 Жараш жерлер көрөдим.
 Горно-Алтайска барала,
 Музейди де көрдим мен.
 Кобыны өрө чыгала,
 Козыр жиилектү сад көрдим.
 Амырап, ырғап алганым
 Айдары жок жакшы болды.
 Адамла кожо жүргеним
 Ундыблас солун жорык болды.

● Карарткан сөстөрдүн тазылдарын коштой чыгара бичигер.

322. Кычыраар. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн көргүзөөр. Укташ члендү эрмекти члендериле ылгагар. Көргүзүлгөн орфограммалу сөстөрдү чыгара бичигер.

ФРОНТКО ИЙГЕН СЫЙ.

Посылканы белетеп баштаганынан ала айга жуук ой өткөн. Кем нени белетегенин жуунадар ой жеткен. Кажы ла пионер айлында белетеген сыйын штабка экелип табыштырган. Белетеген немелер көп болгон. Алтай тере меелейлер, түүген носоктор, шарфтар, **чачакту** калталар, апагаш **колплаттар**, бир канча эжер пыймалар да бар. Же ончозынан солун неме — алтай тиле чыккан «Алтай-Буучай» деп **бичик** болгон. Баатырдын жеңүлери бистинг уулдарга тем болуп, олорго ийде кошсын деп, кайчы Сыгын өрөкөн бичикти сыйлаган.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● Ада-Төрөл учун Улу жуу ойинде слердин жердин улүзы фронтко кандый болужын жетиргени керегинде ада-энегерден, ага — карындаштараардан сурап угала, бичип алыгар.

32 §. Элес үндүлөрдү чын бичири.

323. Үлгөрдү кычырар. Элес айдылар унду табышту сөстөрдү көргүзөр.

ОДУ ЖАНЫНДА КОЖОН.

Жалтыраган ыраак айдый,
Түн тымык, тымык...
А салкын уйуктап калгандый
Сүрекей ыжык.
Кардын жолы чоргодый.
Тенгериде коркойот.
Ыраак тымык жыштарда
Амыргы ойнойт.
Айакта чай мелтирөп,
Табынча соойт.
Үйгөндери шыгырап,
Аттарыс отойт.

Откөн өй керегинде
Карган кайчы кайлайт.

К. Козлов.

● Кандый үндү табыштар сөстин төзөгөзінде элес айдылат?

324. Орфографический сөзликтен элес айдылар үндү табышту сөстөр талдап бичигер.

Элес үндү табыштар айдыларынан кама-
анду бололо кезик сөстөрдө бичилбей барган:
айлы (айыл), мойны (мойын), бедре (бедире),
о. ө.

325. Орус сөскөлбуларды алтай тилге көчүрүп бичигер.
Элес айдылып бичилетен үндү табыштардын алдыла чинү
тартар.

посмотрел вокруг — ...

зимний корм — ...

диктант с ошибками — ...

через реку — ...

подарил сестре — ...

пришел домой — ...

шел сзади — ...

весь класс — ...

● Орус ла алтай сөскөлбуларды јарт кычыраар. Сөс
бүдүрер кожулталу сөстөрдү таап, лексический учурын
јартагар.

Тунгак туйугы үнгүр эжерине көчөр лө көчпөс орус ла
алтай сөстөрдү бойыгар таап бичигер. Кажы ла сөстин
тазылын коштой бичигер.

326. Карарткан орфограммаларга ајару салып, текстти кы-
чыраар. Сөстөрдүн кожулталарынын чын бичилерин јар-
тагар.

Јылдын ла каникулда Москвада «Космос»
деп конкурс өдүп јат. Конкурста орооннын баш-
ка-башка городторынан көп балдар туружып
јат. Олор бойы јазаган планетоходтор, орбиталь-
ный станцияларынын макеттерин көп катап туза-

ланар керептердин макеттерин, келер өйдө жылдыстардын ортозыла жорыктаар поездтерди экелип көргүзөт.

● Диктант бичигер. Орфограммаларды чийүүчөк тартып көргүзөер.

327. Журуктын учурын канайда ондоп алганыгарды куучындап береер.

328. Кычырып, карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле бүткенин ылгагар.

ШЫМДЫЛАЙ.

Ак чаазыннан самолетты
Шымдылай эдип учурат.
Кожо ойногон балдарды
— Айга учаактар — деп айдат.
— Айда школдор ачылза,
Учарыс — дешти ол балдар.
Чындап та, озор чыдаза,
Анаар учуп барарлар.

И. Шинжин.

329. Кычыраар. Бойыгар сөстөр талдап, бүдүмин ле бүткенин ылгагар. Кожулталарынын чын бичилерин жартагар.

Экинчи күнде немецтер кечегизинен тын жүткип келген. **Табарулар** токтоп жоктон болуп турды. Немецтер, бистин черүлөр једип келгелекте, төндөги гвардеецтерди јоголтып салар деп күјүренгилеп турган...

Эки гвардеец бир пулемёттон база бирүзине жүгүрип, **өштүнин** табаруларына калапту удурлажып турды. **Үчинчи** күн Петя Савкин јыгылды. Жанбек јангыскан арткан. Катап ла **табару**. Је шыркалу, ичинде бир де грамм курсак јок Жанбек балкашла јылгажактап, бир пулемёттон **экинчизине** келип, өштүни чечен адышла кырып турды.

Газеттен.

330. Берилген сөстөргө үндү табыштан башталган кожулталар кожуп, сөсколбулар бичигер.

Парк, памятник, площадь, митинг, музыкант, поэт, писатель, библиотекарь, студент.

● Кезик сөсколбуларла эрмектер тургузып, оларды члендериле ылгагар.

331. Кычырар. Үлгер кандый иште турган улуска учурлаган? Мал ижинде турган кандый ады јарлу улусты билеригер?

Одус койды кабырып,
Одус мунга јетирген,
Одус мунга јетирип,
Орден төшкө тагынган.

● Ондой аймакта, Кенгиде, кой өскүрер совхозтын койчызы, Социалистический Иштин Геройы Тана Марчинанын ижи керегинде куучындап берерге белетенип алыгар.

332. Үлгерди кычырала, бичип алыгар. Угы јангыс сөстөрдin тазылын ла сөс бүдүрер кожултазын темдегиле көргүзеер.

Иштенген кижини тууразынан
Көрөргө до јараш ине.

Иш кижини јалакай эдет.
Сүүген иш — эрјине.
Иштенкейге мен бүдедим,
Ак-чек чике көрөдим.

Э. Палкин.

● Иш керегинде база кандый үлгерлер, кеп сөстөр лө укаа сөстөр билереер? Айдып беригер.

Слерге јарап турган иш (профессия) керегинде санаа-шүүлтегерди бичигер

Ўренгенин көрөр сурактар ла јакыталар

1. Сөстөр кандый учурлу бөлүктерден туруп јат?
2. Сөс кубултар кожулталар не керектү? Сөс кубултар кандый кожулталар бар? Адалгыштын, глаголдын, солуманын, тооломанын сөс кубултар кожулталарын айдып, темдектеп береер.
3. Сөстин кандый учурлу бөлүгин төзөгө деп айдар? Сөстин төзөгөзин кандый учурлу бөлүктерге бөлиир?
4. Тазылды ненин учун сөстин төс учурлу бөлүги деп айдар?
5. Сөс бүдүрер кожулта сөс кубултар кожултадан нези башка?
6. Угы јангыс сөстөрдin лексический учуры кандый? Олорды башка-башка кеберлү сөстөн канайда ылгаштырар?
7. Сөстин кожулталарын чын бичиир кандый ээжилер бар?
8. Тунгак туйук үнгүр эжерине көчөр лө көчпөс кандый ээжилер бар? Алтай ла орус сөстөр темдектеп айдытар.
9. Эрин чойилер үндүлөр сөстин эки ле үч үйезине чыгара бичилетен сөстөрдin орфографический сөзликтен таап бичигер.

11. Алтай ла орус сөстөрдин учурлу бөлүктөрүн ле канайда бүткенин түндөгөр.

Малчыга — скотнику. Бичиктер — книги.
Келген — пришёл. Карарар — чернеть.
Карара берди — почернел.

33 §. Алтай тилде сөстөр бүдөр эп-аргалар.

Алтай тилде сөстөр башка-башка эпле бүдүп жат: сөс бүдүрер кожулталардын болужыла, эки сөс биригип эмезе колбожып, сөс такып айдылып, о. ө.

Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бир сөстөн жаңы лексический учурлу өскө сөс бүдөр, темдектезе: кайчы, жайгы, жүрүм, бичик, о. ө.

Бүткен сөстөн база өскө сөс бүдөр аргалу, темдектезе: бичикчи — бичик деп сөстөн бүткен, баштаачы — башта деп бүткен сөстөн жаңы сөс бүткен.

Андый сөстөрдин төзөгөзи эки де, үч те сөс бүдүрер кожулталу болор, темдектезе: башкаруу, башкаруучы.

Онойдо улай-телей бир сөстөн өскө сөс бүдүп, ол сөстөн база өскө сөс бүдүп, угы жаңыс сөстөр боло берер.

333. Бу сөстөр канайда бүткенин мынайда жартагар: айылчы деп сөс айыл деп сөстөн бүткен, -чы сөс бүдүрер кожулта.

Айылчы, айылда, айылдашту, айылзак.

Өзөгү, өзөлөгөн, өзөчүл.

Азыраду, азыра, азыранты.

Таскал, таскаду, таскамал, таскадуу.

334. Кычырып, карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн ала
 бүткөн эбин жартагар.

1. Эне куш озо ло кушкашты
 Чымыл тударга үредер.
 Онон туйук жыраалар өзөгине
 апарып,
 Жараш кожон кожондоорго
 үредер.

А. Абдулов.

2. Колхозто бүгүн текши жуун.
 Колхозчылар жуулыжар...
 Койчы улус тайганан
 Озөккө түжүп келгилеер.

А. Самунов.

3. Совет Черүний
 Жылдыгын уткыгар.
 Төзөлгөн күнийин
 Байрамын жыргатар.

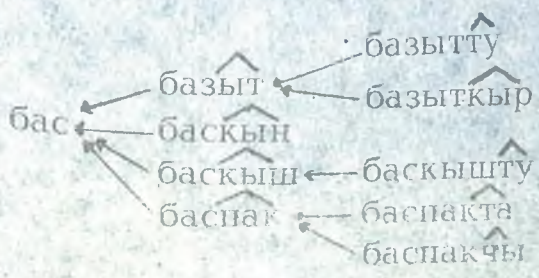
Ж. Каинчин.

Сөстүн бүдүмин (учурлу бөлүктөрүн) ылгага-
 ны ла сөстүн бүткөнүн ылгаганы эки башка,
 темдектесе, сөстүн бүдүмин ылгаганы: куш-
 кашты; сөстүн бүткөнүн ылгаганы:

кушкашты — куш.

335. Угы жаңыс сөстөрдү кажызы кажызынан бүткөнүн
 схемалап көргүзөөр. Бичип алыгар.

Көргүзү:

1. Чайзак, чайла, чайлап, чайлу.

2. Суулу, сууза, суула, суузын, суузындау, суузымак.

3. Кыш, кышкы, кышкыда, кыштай, кышта, кышту, кыштаачы.

336. Сөскөлбуларды кычырып, бүткен сөстөрдүн өзү бүдүмин, оңот бүткенин ылгагар.

Көргүзү: бүдүми: кожондош **кон**

бүткени: кожондошкон ————— **ко-**
жондош ————— **кожондо** ————— **кожон**

Мал өскүрөөчи, улусла нажылаш, жазалдуу чиб, комыдалдуу бичик, жедимдуу иш.

337. Таблицаны кычырып, адалгыштан адалгыш, жарталгыш, глагол канайда бүткенин жартагар.

Адалгыштан бүткен:

адалгыш	жарталгыш		глагол	
айылчы	жаскы	күски	ашта	иште
чанагы	жайгы	энирги	окто	өтөктө
күрөшчи	тусту	үстү	анда	желимде
бичикчи	жолду	күрлү	жарла	кереле
жарышчы	курлу	бүрлү	койло	ороло

338. Глаголдон адалгыш ла жарталгыш бүдүрүп бичигер. Сөс бүдүрер кожолталар: -к, -ык, -ик, -ук, -үк, -ыш, -иш.

тара...

теш...

тун...

жүгүр...

ач...

чык...

жул...

бичи...

уч...

көр...

● Карарткан орфограммалар ненин учун кубула берди?

339. Сөстөр бүдүреле, сөсколбулар бичигер.

Кандый куучын-эрмектин бөлүгү буткенин коштой бичип көргүзөр.

Бай, тап, бир, ак(г), көр, өмө, көк(г) кара, тарта, тарле	-лык, -лик, -тык, -дик; -ар, -өр, -р; -кыр, -гир, -ачы, -ечи.
--	---

340. Эрмектерди кычырар. Бүткен сөстөрдү көргүзүп, ко-
жулталарынын чын бичилерин тартаар.

1. Атту-чуулу алтай журукчы Григорий Ива-
нович Гуркиннин жадып иштеген төрөл жери —
Кадын жарадында Онос деп журт. Онын «Кан
Алтай», «Корона Алтая», «Озеро горных духов»,
о. ө. кайкалду журуктарын слер билер болбойор.

2. Андрей Викторович Анохин алтай диалект-
тердин кожондорун жууп бичиген. Ол «Алтын
Көл», «Кас», о. ө. алтай албатынын сөстөрине
күү чүмдеп бичиген.

3. Борис Иванович Шульгин Аржан Адаров-
тын «Күүк таман» деп үлгерине күү бичиген.
Владимир Хохолков Георгий Кондаковтын «Чий-
ненин чечеги» деп үлгерине күү чүмдеген. Алек-
сандр Тозыяков «Алтынай», о. ө. кожоннын
күүзүн бичиген.

● 1-кы бөлүгүн бичип, сөс бүдүрер кожулталарды
темдегиле көргүзүп салар.

34 §. Колболу сөстөр.

Колболу деп эки-үч тазылду сөстөрдү адап тар.
Алтай тилде башка-башка эпле бүткен колбо-
лу сөстөр көп.

Эки сөс бир сөс болуп биригип, колболу сөс бүүдер, темдектезе: кўнбадыш, төртөн, ар-бүткен.

Андый сөстөр жаба ла чийүүчөк ажыра бичилер. Эки сөс колбожып колболу сөс бүүдер, темдектезе: эртен тура, орто түн, үй кижиге, тонмок суу. Колбожып бүткен сөстөр башка бичилер. Эки сөс биригип бүткен кезик сөстөрдүн кебери кубулып калган, темдектезе: бүгүн (бу күн), унчук (үн чык), бежен (беш он), о. ө.

341. Кычырып, колболу сөстөрдү көргүзүп, канайда бүткенин ле канайда бичилгенин жартагар. Карарткан сөстөрдүн бичилер ээжизин база жартагар.

Ак-Кемде **орооннын** бастыра талаларынан келген **туристтерге** де, **альпинисттерге** де туштажарын. Олор **Үч-Сүмерге** тартыжып, бойлорунун күчин **ченеерге** келгилейт. Мындагы эн күч **маршруттардын** бирүзи «Делон стени». Ол ажыра **Үч-Сүмердин** бажына ууланарын. **Үч-Сүмердин** жанындагы Ак-Кем — Туулу Алтайдын эн жараш толыгынын бирүзи. Ол келер өйдө туристтерге ле альпинисттерге керектү не-немеле жазалган ар-бүткеннин **паркы** боло берер.

Бүгүн ол көлдүн жарадында тоолу туралар турган метеостанция. Оңдо 60 синоптик ле радист иштейт. Олор амыры жогунан иштегилеп, күннин айалгазын жетиргилейт.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

Колболу сөстөрдү чыгара бичип, тазылдарын темдегиле көргүзеер.

Көргүзү: Ак-Кемде, ...

342. Таблицада көргүскени аайынча сөстөрдү оңон ары бичигер.

Лексический учуры жуук сөстөр	Лексический учуры башка сөстөр	Бирүзи бирүзүн жартаган сөстөр
эзен-амыр су-кадык	оңоры-тескери	учар суу кара-күрөң Беш-Өзөк

Айак-казан, үйе-сөөк, ары-бери, Каракол, эл-жон, учар суу, түп тиш, эм-том, өрө-төмөн, Акташ, акча-жөөжө, башкүн, айыл-журт, туучаначы, ары-бери, тудар-тутпас, амыр-энчү, энир түн, эди-каны, эл-ойын.

343. Кычырып, колболу сөстөрдүн бүткөн эбин, чын бичилерин жартагар.

ЖОЙУ ЖҮРЕРИ — ТУЗАЛУ.

«Жойу бассан — узак жүрүм жүрерин» деп орус албатынын кеп сөзи бар. Чындап та, жойу жүретен улустын су-кадыгы бек, ийде-күчи тын, сын-арказы жеңил, күүн-санаазы омок болот. Жойу жүретен улус автобуска, трамвайга жүретен улустаң сыраңай ас оорып жат деп, эмчилер айдыжат.

Эмчилердин шүүлтезиле болзо, жаантайын жойу жүретен улустын балтырлары тынгыыр, сыны коо болор, жүреги бачым оорыбас, өкпөзи кыслородты тынар, тыныжы жеңил, жүзүн-жүүр ооруларга турумкай ла чыдамкай болор.

● Сөс бүдүрер кожултанын болужыла бүткөн сөстөрдү таап, учурлу бөлүктөрүн көргүзөер.

Алтай тилде бүткүл сөстөр такып айдылып бүдөр: **Озо-озо** озо чакта. **Жоон-жоон** карагайлар.

Сөстин баштапкы үйези такып айдылып, эмезе баштапкы үйезине п деп табыш кожулып, база сөс бүдөр: **ап-апагаш, түп-түс, сап-сары.**

Андый **сөстөр неменин** учурын тындып, аңылап айтканын **көргүзөер.**

Сөскө учуры жок сөстөр кожулып **сөс бүдөр,** темдектезе: ээчий-деечий, бала-барка, **түргөн-түкей.**

Кезик сөстин экилезин учуры жок сөстөр болор: **керде-марда, шан-ман.**

Такып айдылып бүткөн сөстөр чийүчөк ажыра бичилип жат.

344. Ўлгерди чокым-јарт кычырарга белетенип алала, угуза кычырар.

Колболу сөстөрдин буткен эбин јартагар.

Бийик-бийик јерлерде
Самолёттор учуп јат.
Ыраак-ыраак јерлерде
Менин уулым јүрүп јат.

Алтайым эмес болзо,
Ак-јарыкта жүргей нем?
Эне-тилим јок болзо,
Эрмек-сөсти айткай нем?

Ј. Белеков.

● Орус тилден кирген кандый сөс учурады? Ол канайда буткен? Экинчи төртјолдыкты бичип алала, колболу сөстөрдин төзөгөзин темдек чийүзиле тартып алыгар. Төзөгө кандый учурлу бөлүктерден туруп јат?

Алтай тилде орус тилден кирген ле орус тилден көчүрилген колболу сөстөр база бар, темдектезе: *вертолёт, космодром, темир јол, Орто Азия, сарјусырзавод, колчабыжу, кол салары*, о. ө.

Кыскарткан колболу сөстөр алтай тилге база орус тилден кирген, алтай тилде дезе андый сөстөр јокко јуук. Је калганчы өйлөрдө јербойынын газедин бис кыскартып та јадыс: «Алтайдын чолмоны» — «АЧ», «Звезда Алтая» — «ЗА».

345. Колболу сөстөрдин алдыла чийү тартып, текстти бичигер.

«1-кы Луноходтын» јорыгын улус качан да ундыбас. Американы ачкан Колумбты, јерди айланган баштапкы јорыкчы Магелланды бүгүн канайда ундыбай јадыс, онойдо ок бис «Луноходты» ундыбазыс.

● Карарткан орфограммаларды јартагар.

346. Улгерди кычырар. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн ле бүткөн эбин жартаар.

Электростанция таркырады,
Эмиктерле ток барды.
Элбек колхоз журтында
Электрооттор жарыды.
Иштин күни божогон.
Иш бүдүрөөчилер амырады.
Кышкы узун түндөрдө
Куучын-каткы омордо.
Жаңы туткан клубта
Жашөскүрим жуулгылайт.
Кышкы таңды жууктадып,
Кыстар-уулдар ыр-гагылайт.

Ж. Кыдыев.

347. Кыскарткан колболу сөстөр кандай толо сөстөрдүн бүткөнін жартап, коштой бичигер.

Көргүзү: БИНТИ — бюро иностранной научно-технической информации...

Спортплощадка. Морфлот. Турпоход. Юннат. Юнкор. Главврач. Медсестра. Сбербанк. Вуз, тюз, НЛО.

348. Божодылган сөстөрдү эрмектин учурына келиштире кожуп бичийле, колболу сөстөрдүн алдыла чийү тартып көргүзөр.

Кожор сөстөр: авторучка, диалог, автобиография, биография, автопортрет, монолог, антоним, синоним, омоним.

1. Бир кижинин куучындаганын монолог деп айдар. Эки-үч кижинин куучындашканын ... деп айдар. 2. Перого чернилазы (пастазы) бойы барып турган бичинетен ручканы ... 3. Жүрүмин кижинин бойы бичигенин ... деп айдар: **био** — жүрүм, **графия** — бичиир деген грек сөстөрдүн бүткөн. 4. Кемнинг-кемнинг жүрүмин бичигени эмезе бойы-

нын жүрүмин бичигени — ... 5. Журукчы бойын-
бойы жураганын ... деп адап јат. 6. Бир куучын-
эрмектин бөлүги болуп турган удур учурлу
сөстөр — ... 7. Айдылары башка, је лексический
учуры түней эмезе жуук сөстөр — ... деп адалып
јат. 8. Бир куучын-эрмектин бөлүги, айдылары
ла бичилери түней, је лексический учуры башка
сөстөр —

349. Капсуда берилген сөстөрдөн колболу сөстөр бүдүрип,
керектү јерде сөс кубултар кожулталар кожуп, текстти
бичигер.

(Эртен, тура) килейип турган тенгери (тал,
туш) јетпей, терс кара булуттарла бүркелип,
күннинг аайы кенете ле үреле берди. Јок јерден
салкын келип, (јер, алтай) күйбүредип чыкты.
Кырды кырлай турган (кызыл, коо) тыттар (ары,
бери) јайканыжып, салкынга бирде шуулап, бир-
де күркүреп турат. (Анча, мынча) болгон со-
нғында кей боромтыгып турала, кар јаап келди.

«Күски күн күлүмзиренип турала, күп эдер»
деген кеп сөс чып-чын.

● Колболу сөстөрдүн чын бичилерин јартаар.

350. Текстти кычырар. Колболу сөстөрдө ле орус тилден
кирген сөстөрдүн кожулталарынын, чын бичилерин јарта-
ар.

МУЗЫКА ШКОЛДО.

Композиторлордын — күү чүмдеечилердин
VI-чы съездинде турушкан композиторлор, ко-
жончылар Москванын 48-чи школына айылдап
келген. Бу школго атту-чуулу күү чүмдеечилер
келгени тегин эмес. Школдо «Јенүнинг Күни»
деп атту духовой оркестр бар. Олор оркестрле
таныжарга келген.

Оркестрдын туружаачылары композиторлор-
дын күүзин, кожондорын, марштарын ойногон.

Ады жарлу композиторлор Давид Тухманов, Олег Иванов балдарга бойынын кожондорын ла күүлерин ойноп берген. Балдарга анчада ла Новосибирсктен Анатолий Дериевтин «Кышкы агаш аразынын чөрчөги» деп пьесазынын күүзи жараган.

«Пионерская правдадан».

● Алтай кандый композиторлорды билеригер? Олордын кандый кожондорын ла күүлерин билеригер. Куучындап береер.

351. Слерге жарап турган күү ле кожондор керегинде журамал бичип алыгар.

Ўренгенин көрөр сурактар ла жакылталар.

1. Сөс бүдүрер кожулталардын болужыла бүткен сөстөр темдектеп береер.

2. Колболу сөстөр кандый эпле бүдүп жат? Кажы ла эбине сөстөр темдектеп, чын бичилерин жартагар.

3. Сөстин кеберин кандый кожулталар кубултып жат? Ол нени көргүзип турган кожулталар? Темдектеп, сөстөр кубултып айдыгар.

4. Сөстин тазылына эмезе төзөгөзине кандый табыштан башталган кожулталар кожулары неден камаанду? Ол ээжини айдып береер.

5. Сөстин тазылы эмезе төзөгөзи токтогон тунгак качан үнгүр эжерине көчө берер? Бу сөстөрдү кубултып, сөсколбулар тургузала, айткан ээжини керелеп беригер.

Жөп, курут, калаш, кузук, ырыс.

352. Угы жаңыс сөстөрдү озо бүдүмине (учурлу бөлүктөрине) бичип ылгайла, бүткенин көргүзип ылгагар.

Тамчы, тамчыла, тамыс, тамыскыш.

Таскаду, таскамал, таскадаачы, таскамалду.

● Кезигиле эрмектер тургузып бичигер.

353. Кажы ла эпле бӱткен сӱстӱрди кӱргӱскен аайынча бойыгар эмезе орфографический сӱзликтег сӱстӱр таап, кожуп бичигер.

1. Сӱс бӱдӱрер кожултаныг болужыла бӱткен сӱстӱр: јӱрӱм, ...

2. Эки сӱс биригип бӱткен сӱстӱр: колмылтык, ачкӱс, тӱндӱ-тӱштӱ, ...

3. Эки сӱс колбожып бӱткен сӱстӱр: тӱк базар, укаа сӱс, ...

4. Сӱс такып айдылып, баштапкы ӱйези такып айдылып бӱткен сӱстӱр: уга-уга, јап-јарт, ...

5. Сӱскӱ учуры јок сӱстӱр кожulyп эмезе экилези учуры јок сӱстӱр: эт-сат, керде-марда, ...

6. Орус тилдег кӱчӱрген сӱстӱр: Тымык те-нис, ӱн берер, сооткыш, ...

7. Орус тилдег кирген колболу ла кыскар-тылган сӱстӱр: школ-интернат, завуч, ...

35 §. Јыл туркунына ӱренгенин катап кӱрӱри ле бириктирери

1. ТИЛ КЕРЕГИНДЕ НАУКАНЫГ БӱЛӱКТЕРИ.

1. Слер тил керегинде науканыг кандый бӱлӱктерин ӱрендигер? Ол бӱлӱктерде нени ӱренип јат?

2. Орфография дегени не? Ондо нени ӱренип јат? Орфография кандый бӱлӱктерле колбулу?

4. Пунктуация нени ӱренип јат? Ол кандый бӱлӱкле колбулу?

354. Тил керегинде науканыг бӱлӱктерин ле ол бӱлӱктерде нени ӱренип турганын кӱргӱскен таблицаны кӱрӱп алыгар.

Фонетика	Лексика ла Фразеология	Сӱс будери	Морфология	Синтаксис
табыш	сӱс, бузулбас сӱсколбулар	сӱстин учур- лу бӱлӱктери	куучын - эрмектин бӱлӱктери	эрмек ле сӱсколбу

● Таблицада көргүскениле тузаланып, эрмекти жетире бичигер.

Көргүзү: Табыштарды-фонетикада, сөсти — лексикада, сөстинг учурлу бөлүктөрүн — ... , эрмекти ле сөсколбуны — ... үренип жат.

355. Слер тил керегинде науканын бөлүктөрүн алтай да тилле, орус та тилле үренип, эки тилдин аңылу башказын ла түнгейин билип алдыгар.

Алтай тилде кажы ла бөлүкте бар аңылу башка учуралдарды эске алынып, сурактарга каруу берерге ле башка-башка жакылталу таскадуларды бүдүрерге белен болыгар.

Белетенер тушта бичикте кажы ла бөлүктинг учында берилген сурактар ла жакылталарды каттап көрүп, каруузын белетеп алыгар.

II. СИНТАКСИС ЛЕ ПУНКТУАЦИЯ.

Сөсколбу ла эрмек.

1. Тилде сөсколбу ла эрмек не керектү?
2. Сөсколбуны сөстөнг лө эрмектенг канайда ылгаштырар? Сөсколбу кандый сөстөрдөнг туруп жат?
3. Эчени члендер төс члендерденг канайда аңыланат?
4. Тегин эрмектинг учында турар темдектер неденг камаанду?
5. Укташ члендү эрмекте кандый темдектер турар?
6. Тегин эрмек ле колболу эрмектинг башказы кандый?

356. Кычырар. Сөсколбуларды таап айдар.

1. Агашту кеендик сыйлаган
Ар-бүткенди алкайлык.

Агаш-бүрин јайылткан
Алтын күүкти мактайлык.

М. Кудачинова.

2. **Кеткин** куштар јасты белгелеп,
Узун јорыкка тергенет.
Талалар ажыра, тенистер кечире
Алтай јерине јангылайт.

Т. Садалова.

● Карарткан сөстөрдү чыгара бичип, учурлу бөлүктө-
рин темдектерле көргүзөр.

357. Сөсколбуларды кычырып, төс сөзүн көргүзөер. Ол
кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган?

Таныш орфограммаларды таап, бичилер ээжизин јар-
тагар.

Ижинди бүдүр, отты күйдүрер, капка урар,
ырыс иште, тууга чыгар, бышкан аш, јиилекти
терер, јан-кылыгы јакшы, өскүрген чечек, јыраа-
лу јер, күчи баатырдый, баатырдый күчтү, јенил
јорыкту, эки кып, бүдүми омок, сенин куучы-
нын.

Сөсколбуларды кенгидип бичигер.

Көргүзү: ижинди бүдүр — ижинди јакшы
бүдүр.

358. Төртјолдыкты кычырып, учурын јартагар.

Кандый эрмектин учында сурак, кый темдек туратан
эмтир?

Учында точка турар эрмекти бойыгар айдып беригер.

Окпөзи јок не кижиге?
Октөми јок не кожон?
Көөмөйи јок не кайлаш?
Көөрөми јок не јыргаш?

Б. Бедюров.

Јети ондү солонгы жарыткан
Јерине жажына быйанду бол!
 Јетен жүзүн сөзин сыйлаган
Јонына жажына быйанду бол!

Б. Укачин.

● Карарткан сөстөргө синонимдер таап айдыгар.
Октөм, көөмөй деп сөстөрдүн учурын жартагар.

359. Эрмектерди члендериле ылгагар. Укташ члендү эрмектин темдектерин жартагар.

Калганчы эрмектин төс члендерин аярынып көргүзөр.
 Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгиле айдылган эмтир?

Карл Маркс бастыра күнбадыш тилдерле кычырып билген. Немец, француз, англичан тилдерле сүрекей жакшы бичип туратан. Амыраар тушта онын сооды математика болгон.

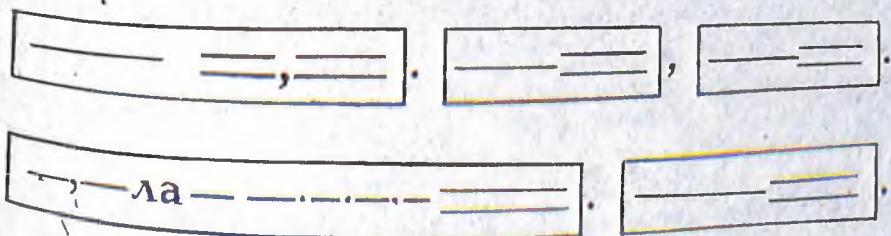
● Бичип алала, төс члендерин чийүлериле тартып көргүзөр.

360. Эрмектерди кычырып, грамматический төзөгөзүн көргүзөр.

Токтой түжер темдектерин жартаар. Мында канча тегин, канча колболу эрмек? Олорды канайда ылгаштырар?

1. Киноаппарат тиркирейт, шыркырайт. Жуу-согуш кызыйт. Танктар там ла жууктагылайт. (Л. Кок.) 2. Жиилектер болчойо кызарат, жуунада-тан ой келген. (А. Еред.) 3. Кыш келгелек, сооктор түшкелек. Сымдалар, чайлар ла күртүктөр түжине ле жемзегилейт.

● Схемага келижип турган эрмектерди чыгара бичигер.

363. Сөскөлбулардын учурын кубултып, ого жалакай, буурзак, киленкей болгоныгарды көргүзүп, карузып ла сурап айткан учурлу сөстөр кожуп, эрмектер бичигер.

Көргүзү: Меге болужар аргаар бар болзо, болужып ийигер.

Меге болуш јетиреринг деп, иженип турум. Меге болужар арган бар ба? Меге болужаар деп, слерди сурап турум.

Меге болуш. Магазинге бар. Калаш, тус экел. Тураны јундыр.

364. Токтой түжер темдектерине ајару салып, кычыраар. Табылу, суракту, јакарган ла кыйгылу эрмектерди, чике куучын-эрмектерди көргүзеер.

Ыраак јерлерге јиит ишмекчилер, студенттер, кечеги школьниктер иштеп келгилейт. «Једип келдис! Айылчыларды уткыгар!» — деп, кыстар ла уулдар машинадан түжүп кыйгырат. «Слер не улус? Кайдан келгенеер?» — деп, кичинек јурттын улустары олордон сурагылайт. «Бис үредүлү јылды божодоло, ончобыс бери иште-ерге келгенис. Улус јадар туралар тударыс. Мал-га јылу кажаган эдерис» — деп, јииттер айдыш-ты.

● Баштапкы эрмекти члендериле ылгагар.

365. Кенитпеген эрмектерди кенгидип бичигер.

Күн узады. Кар кайылды. Суучактар акты. Баарчыктар једип келдилер. Көк өзөр. Јай келер.

366. Литературала кычырган бичиктерден кенитпеген ле кениткен эрмектер, укташ члендү эрмек ле колболу эрмек талдап бичигер. Кажы ла эрмектин төзөгөзин чийү тартып көргүзигер.

367. Унле аңылап кычыларына белетенип алар. Кычыру сөстөргө, укташ члендерге, кый темдектерге ајару салып кычырар.

1. Күн, сен ончонун адазы,
Күн, сен ончонун ырызы.
Күн, тенери, јер болзын!
Улус, **тындулар**, өлөндөр болзын!
Балдар ончозы **кожондозын!**
Улустар **јуртазын, бириксин!**
Агаштар шуулазын,

суулар аксын!

Ак јаландарда

аштар јайканзын!

П. Самык.

2. Атка минип, алтай уулдар,
Айлана согуп јортолы.
Одөтөн јол узак кату —
Өмөлү, бирлик бололы.

Ј. Белеков.

● Кычыру сөстөрдүн эрмекте турган јерин, өскө сөстөрдөң канайда бөлигенин јартагар.

2-чи үлгердин баштапкы эрмегин бичип алыгар. Кычыру сөзи эрмектин бажында ла учында турар эдип, эрмекти кубултып, база бичип алыгар.

368. Схемаларга келиштире кычыру сөстү эрмектер тургузып айдыгар. Эрмектин учында турган темдектерге ајару салыгар.

К.С., ?

, К.С., .

, К.С. ?

369. Кычырар. Јүк ле укташ члендү эрмекти члендериле ылгагар, токтој түжер темдектерин јартагар.

Шебалин аймактын Чаргы деп јуртында санаторий-профилакторий бар. Онын тзөөлгөнинең ала удай берген.

Профилакторийде ончо аймактардан келген ишчилер: койчылар, малчылар, јылкычылар, механизаторлор амырап ла эмденип јат. Мында иштеп турган улус јалакај, эмдежи тузалу, ашкурсагы амтанду ла ток.

● Учинчи эрмекти кажы ла эки укташ члендерин ла деп колбоочыла колбоп бичигер. Запятайлоры ненинг учун астай берди?

370. Текстти кычыраар. Төс шүүлтези кандый? Кеп ле укаа сөстөри не керегинде? Текстке кандый бажалык бергедий?

Кажы ла албатыда айладып айткан ойгор ло чүмдү сөстөри бар. Якут албатыда «Најылык ийде кожот» деп укаа сөс бар. «Јоонду от өчпөс, јонду албаты өлбөс», «Эштү эрикпес, најылу карыкпас» деп кеп сөстөр алтай албатыда бар. Бурят албатыда — «Капта кулур төгүлбес, најылу кижии өлбөс». Хакас албатыда — «Јөптү јүрзе — јүрүм узун, јөп јок болзо — јүрүм кыска». «Јүс салковойлу болгончо, јүс најылу бол» деп орус албаты база тегин айтпаган. Чындап та, најылык ла најылаш, өмөлик ле өмөлөш јок болзо, күчти јенерге күч эмей.

● 1-кы ла калаганчы эрмектердин укташ члендерин көргүзеер. Олор канайда колбошкон, бой-бойынан канайда бөлінген? Калганчы эрмектердин јүк ле укташ члендеринин схемазын тургузып алыгар.

Көргүзү: у, у, у, у.

371. Текстти үч абзацка бөлип, јетпей турган токтой түжер темдектерди тургузып бичигер.

Ыраак Дагестаннан биске лак укту поэт Алекси Абдулаев айылдап јүрген. Ол Туулу Алтайдын ар-бүткенин албатызынын јадын-јүрүмин Кадыннын Алтын-Көлдин Үч-Сүмердин кеен јаражын көрөргө, экологиянын сурактарыла таныжарга келген. Дагестан јебреннен бери алтын-мөңүн эдим-јазалдар эдер устарыла керсү кылык-јанду көп укту эл-калыктарыла мактулу јер. Аварлар — Расул Гамзатов кумыктар — Ырчы Казак лезгиндер — Сулейман Сталь-

ский даргиндер — Омаро Батырай лактар —
Эфенди Капиев деп атту-чуулу үлгерчилериле
бай.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● Тургускан запятойлорды жартагар. Колболу
сөстөрдүн алдыла чийү тартыгар. Кандый эпле бүткенин
жартагар.

Экология деп сөстинг учурын жартагар.

372. Сурактарла жөмөнип, башка-башка бүдүмдү эрмектер-
ле тузаланып, сочинение бичигер. План тургузып алыгар.

1. Слер ар-бүткенди корыыр керекте канайда
туружып жадыгар?

2. Агаш өскүреринде ле агашты өрттөн че-
берлеери жанынан кандый иште туружып жады-
гар?

3. Айылдын жанына агаш, чечек отургызар
иште туружып жадаар ба?

4. Агаштын тузазы керегинде шүүлте чыгара
айдыгар.

III. ФОНЕТИКА ЛА ГРАФИКА. ОРФОГРАФИЯ.

1. Тилде табыштар не керектү? Бирден тур-
ган башка-башка табыштар сөс бүдүрер бе? Не-
ни-нени темдектеер бе? Айдарда, табыштар
сөсти канайда бүдүрүп жат?

2. Алтай тилде үндү табыштар канайда бөли-
нип жат? Таблицадын эске алынып жартагар.

3. Үндү табыштардын тоозы ла оlorды тем-
дектеп турган буквалардын тоозы ненин учун
башка?

4. Узун үндү табыштар деп кандый табыш-
тарды айдар? Оlorды бичимелде темдектеери.

5. Кату ла жымжакка орус тилде кандый
табыштарды бөлип жат? Алтай тилде кандый?
Оны ундыбагар.

6. Алтай тилде кату ла жымжак үндү табыш-

тар сөстөрдө турар кандый аңылу ээжи бар?
Орус тилден кирген сөстөрдө кандый?

7. Сөстө кандый учуралдарда табыштарынын
ла букваларынын тоозы келишпей жат? Сөстөр
темдектеп айдыгар.

8. Узун үндү табыштар бар сөстөрдү үйелерге
канайда бөлиир, жолдон жолго канайда көчүрөт?

9. Алтай тилде кандый туйук табыштар
сөстин бажында ла учында турбай жат? Кандый
туйуктар сөстин бажында тоолу ла сөстөрдө ту-
руп жат?

10. **бэ** буква керегинде нени билерее?

11. **э** **ле** **е** букваларла су-алтай сөстөрдө лө
орус тилден кирген сөстөрдө кандый табыштар-
ды темдектеп жат? Сөстөр темдектеп көргүзөт.

373. Үлгөрдү чокым-жарт кычырат.

Сакура,

Сакура,

жопон вишня агаш.

Салкынга жайканып,

Кыскалтым чечектейт.

Оромдо ло жолдо

Сакура **чечектин** байрамы элбирейт.

Кара **көстү**

Жопон **жииттер**

Кару байрамыла кожо жарангылайт.

Күзүрөп келген

талайдын толкузын

Күзүни каткылу уткып тургулайт...

Л. Белеков.

● Берилген план аайынча карарткан сөстөрдүн та-
быштарын ылгагар.

1. Сөстин үйелери, согултазы. Табыштары ла
букваларынын тоозы.

2. Үндү табыштары: кату, жымжак; эрин
чөйилер, эрин чөйилбес; кен, тапчы; узун, кыс-
ка.

3. Туйук табыштары: үнгүр, тунгак; эжерлү, эжери жок.

374. Капсудагы буквалардын керектузүн талдап, сөскөлбуларды кычыраар. Кандый ээжилерге тайанып айтканыгарды жартагар.

экинчи бөл(и, ү)к
сенде бур(ы, у) жок
атты кайра бур(ы, у)
чел бул(ы, у)ттар
узак жүр(и, ү)м

үрөннинг а(ш, ж)ы
ыштын жы(т, д)ы
кайыннын
жулу(к, г)ы
тыттын саңы(с, з)ы
төг (и, ү)н сөс

жүгүр(и, у)к ат
жиит жур(ы, у)кчы
бүрк(и, ү) күн
тере өд(и, ү)к
тог(ы, у)с булунду

эки кы(п, б)ту
тоннын кы(п, б)ы
жаан жа(ш, ж)ту
кузу(к, г)тын эмили
ыры(с, з)ту балдар

● Сөскөлбулардын кезигиле эрмектер тургузып бичигер. Орфограммалардын алдыла чийүчөк тартыгар.

375. Орфографический сөзликтег эрин үндүлөр сөстин экинчи үйезинде бичилбей турган сөстөр талдап бичигер. Кажы ла учуралга 2—3 сөстөн. Ээжилерин жартагар.

376. Чөрчөкти кычыраар. Эрин чөйилер ле узун үндү табышту сөстөрдиг бичилерин жартагар. Карарткан орфограммаларды база жартагар.

Түлкү мантап барадала, каргаалар жаар көрөтөн деп, колодецке түже берди. Колодецтин жанынча Теке базып баратты. Ол түлкүни көрүп ийеле, сурады:

— Сен анда нени эдип жадын, түлкү?

— Амырап жадым, Текечек. Анда изү — мында серүүн. Бери калызан — деп, Түлкү айтты. Текечек калып ийди.

Түлкү Текенин белине калып, белинен мүүзине калып, колодецтен чыгып келди.

● Чике-куучын эрмектерди автордын сөстөриле кожо кычырып, темдектеринин учурын жартагар.

Серүүн деп сөстін табыштарын бичип алы-
гар.

Табыштарды буквадан ылгаштырарга квадрат
капсуга тургузарын ундыбагар.

377. Текстти кычырар. Алтай алфавиттин кыскарта айдыл-
ган түүкизин билерге слерге, байла, јилбилу болор.

Алтай да, орус та алфавитле айса өскө дө
тилдин алфавидиле, слер таныш. Алфавиттин
тузазын да, оныла тузаланып та билереер.

Эмдиги алтай тилдин алфавиди орус тилдин
графиказына (буква — темдектерине) тайанып,
1938 жылда тургузылган. Онын учун 33 буквазы
орус алфавиттин букваларына түңей, ого үзеери
4 буквазы: ө, ү, ј, н — алтай тилдин аңылу
табыштарын темдектеп јат. Мындый табыштар
өскө дө түрк тилдерде бар, је олордын кезигин
бичимелде олор өскө буквала темдектеп јады-
лар.

1928 жылдан ала 1938 жылга јетире алтайлар
«јангалиф» деп адалган латинизированный (ла-
тынъ тилдин) алфавитле тузаланган. Оңдо јүк ле
26 буква, онын јүк ле төртүзи (а, е, ө, к) эмдиги
алфавиттин букваларыла түңей, арткандары
башка. Түңдеп көригер: б — в, д — d, і — c, ж —
z, з — z, и — i, й — j, л — l, м — m, н — n, п — p,
ө — ө, р — r, р — r, с — s, т — t, у — u, ү — u,
ч — c, ш — s, ы — ь. Темдектезе, бу алфавитле
јакшы деп сөсти çakşь, **төрөл** — təröl деп бичий-
тен болгон. Орус тилдин аңылу буквалары (в, ё,
ф, х, ц, щ, ь, ё, э, ю, я) бу алфавитке кирбеген.
Латынь алфавитле алтай улуска төрөл дө, орус
та тилле бичикке үренерге күч болгон. Онын
учун 1938 жылда ол алфавиттин ордына орус
алфавитке тайанып, јаңы алфавит тургузылганы
ол. Онон бери бир ле буква кубулган: **дъ** буква-
ны ј буквала солыган.

1928 жылга јетире (1845—1928 jj.) миссионерлер тургускан алфавит база орус графикага тайанып тургузылган болгон. Оңдо база 26 буква болгон. Бу алфавитте эмдиги *ј, ѓ, ѣ, н* буквалар болгон, *је* јангыс ла эмдиги **И** буква **і** буквала бичилген. Бу алфавитке орус тилдин аңылу табыштарын темдектеп турган **II** буквалары база кирбеген болгон.

● Эмдиги алтай ла орус алфавиттерди эске алынып айдыгар. Эки алфавиттин букваларынын тоозын, учурын тундеп, шүүлте чыгарып айдыгар.

378. «Алфавитти кем бек быжу билер? » деп, ойын-таскаду өткүрип ийели.

1. Алфавитти бир кижии айдып баштайла, учына јетире айтпай, кандый бир буквада токтой түжер — экинчи кижии тургуза ла оноң ары айда берер. Онойдо алфавитти бөлүктөп, канча-канча кижии айдар. Оноң бүткүлинче де айттырар.

2. Үредүчи эмезе үренчик алфавиттин кажы ла тужынанг бир букваны адаза, база бир үренчик оноң ары эмезе ол буквага јетире үстиненг баштап айдар.

3. Үредүчи эмезе үренчик бир букваны адап, класстанг сураар: ол буква кандый букванын кийнинде, кандый букванын алдында (ортозында) туруп јат? Бир үренчик түрген каруу берер. Онойдо база канча-канча кижии ойноор аргалу.

379. Алтай тилдин алфавиди керегинде нени билип алдыгар? 2—3 бөлүктү план тургузала, куучындап беригер. Эмдиги алфавиттин букваларын сөстөрдө көндүрө бичирип-де кандый-кандый эби јогы бар ба, јок по? Бойыгардын санаагарды чыпара айдып ийзегер, јакшы болор эди.

IV. ЛЕКСИКА ЛА ФРАЗЕОЛОГИЯ.

1. Лексика ла фразеологияда нени үренип јат? Сөстин лексический учуры дегени не? Кандый сөстөрдү көп учурлу ла бир учурлу деп айдар?

Көчүрө айдылган учурлу сөстөр чике учурлу сөстөрдүн канайда башкаланат? Синонимдер, антонимдер, омонимдер деп кандый сөстөрдү айдар?

2. Кандый сөстөрдү аңылу (профессиональный) сөстөр деп айдар? Диалект сөстөр кандый сөстөр? Алтай тилдин диалекттерин адап беригер.

3. Алтай тилге өскө тилдерден сөстөр неден улам кирип јат? Алтай тилдин сөстөринин көп јаны кандый сөстөр? Алтай тилдин лексиказы кандый сөстөрлө толуп элбеп јат?

380. Кычырып, учуры көп лө учуры көчүрө айдылган сөстөрдү таап, учурын јартагар.

Бийик туулар јап-јажыл јымжак эдектерин јайа салып ийген турды. Уулчактар олардын эдегинин үстиле жүгүрүп өткүледи. Балтырган-дардын ла кымыскайактардын төзинде бөднөлөр: «өлөн-чөп, өлөн-чөп!» — деп кыйгырыжат. Кайда да талтарлар ололо чечеркежет: «өлөн-та-арт, өлөн-та-арт!» Бу удабас өлөн эдеген иш башталарын, байла, белгелеп јат.

А. Ерегеев.

● Көчүрө айдылган учурлу ла көп учурлу сөстөрдү чыгара бичип алыгар.

381. **Јакарды, чыгар, сүрөт** деп сөстөргө синонимдер таап бичигер. Ол синонимдерле эрмектер тургузаар.

382. Кычыраар. Учуры көчүрө айдылган ла көп учурлу сөстөрдү көргүзеер.

Алтын **чачту** күн ле келзе,
Агаштар ужыган **буттарын** јылыдар.
Кайыннын **суузы** тамыры сайын
Кан тепкендий, тартылып **јылыжар**.

Ол тужында ойбок **актарда**
 Омок **бийени** кўртүктер **бийелеер**.
 Жажыл шалин жабынып ийеле,
 Жаланга кайындар **ойынга** келгилеер.
 Кайылган Кадын суузынанг ичеле,
 Кандыктар **бажын** көдүрип келер.
Күүк тамандар **кўнге** удура
 Күлүмзү көстөрин ачкылап ийер.

А. Кокышев.

● Карарткан сөстөрдиг учурлу бөлүктөрүн адап беригер.

383. Кычырар. Карарткан сөстөрдиг лексический учурын жартаар. **Калык**, **жүк** деп сөстөргө синонимдер таап айдар.

Жуу токтогон. **Женүни** совет калык алганы ыраак тууларга чүрче ле угулып келди. Оны керек десе бу ла **жаскы** куштар, ол тоодо жаагы талбас күүктер жарлап экелди деп билдирди. Алтайдын үсти жүзүн-жүүр чечектерле бүркелип, үндерле жаңыланып турды. Кей женил тынылат. Кандый да уур жүк алына бергендий. Ончо улус жаңыс **сүүнчиде**, **жыргалда**.

Т. Шинжин.

384. Берилген сөстөрлө сөсколбулар тургузып бичигер: бир сөсколбуда ол сөс адалгыш эмесе жарталгыш, эмесе тооломо болзын, экинчи сөсколбуда — глагол болзын.

Көргүзү: Аш (ад.) кылгада, бала жашта. Боочыны аш. (гл.)

Ашта. Жүс. Үс. Эт. Сүр. Күреш. Жакы. Кир. Сал. Кок. Кош. Ас.

Айдылары түней, учуры десе башка сөстөрдиг не деп айдар?

385. Орус глагол-синонимдерди алтай тилге көчүрөөр.

Боронить, рыхлить. Тушить (огонь), гасить. Тушить, жарить. Делать, нежить.

386. Озо глагол-антонимдер, онын жарталгыш-антонимдер, учинчизинде кубулбас-антонимдер бичигер.

Көргүзү: Тур — жат, тур — отур...

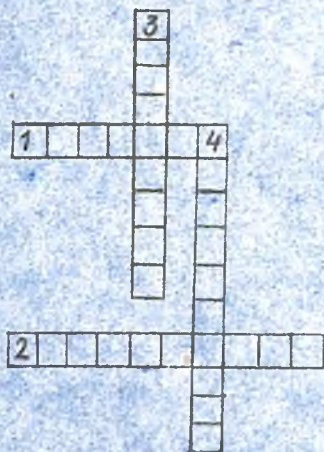
Жаңы — эски, өрө — төмөн...

387. Берилген сөстөр омонимдер болгодый эдип, сөсколбулар тургузып бичигер. Олор кандый куучын-эрмектин бөлүгү болор?

Көргүзү: Агаштын **төзөгөзи** (ад.) — сөстин **төзөгөзи** (ад.).

Бажы. Учы. Буды. Ичи. Тил.

388. Кроссвордты табар.

Он **янынан** сол **янына**:

1. Тилдин сөстөрүн үренип турган бөлүк.

2. Учурду жуук сөстөр.

Устинен төмөн:

3. Айдылары түнөй — учуры башка сөстөр.

4. Удура учурлу сөстөр.

389. Кеп сөстөрдүн учурын (не керегинде айдылганын) жартагар.

1. Жизе де бөрү, жибезе де бөрү. 2. Тоодон калбас токтонок. 3. Калын мандайда уят жок. 4. Тулуны туткуш ошкош, **кежегези кежим** ошкош. 5. Көп тарбаган ичеген каспас.

● Бойыгар кеп ле укаа сөстөр кожуп айдыгар. Бузулбас (бирлик) сөсколбулардын ла тегин сөсколбулардын нези башка?

390. Тексти кычырала, тос шүүлтезин жартагар. Аңылу (профессиональный) сөстөрдү ле учуры көп сөстөрдү таап көргүзеер.

«АЛТАЙ» ДЕП АТТУ ПЛАНЕТА.

«Алтай» деп атту планета бар. Ол планетаны астроном Б. А. Буркашева 1965 жылда 15 сентябрьда ачкан. Телекейлик каталогто ол шигделген кийинде темдектелген.

Ол планета Алтайдан 200 миллион километр. «Алтай» келер чактарда планеталар ортодо жүрөр керептердин отуруп станциязы да болордон айабас. «Алтай» деп планетада магний, темир, никель бар. Жарталбаган да минералдар бар.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● Бичип алыгар. Профессиональный сөстөрдүн алдыла чийү тартып көргүзөер.

391. «Алтайдын чолмонынан» профессиональный ла орус тилден кирген эмезе көчүрилген сөстөр бар эрмектерди чыгара бичип алыгар.

392. Кычырар. Текши тузаланар сөстөр болуп калган аңылу (профессиональный) сөстөрдү көргүзөер. Карарткан орфограммаларды жартар.

1.1986 жылдын 1-кы январине **жетире** космосто 199 кижилер болгон эмтир, ол **тоодо** 10 үй кижилер. Башталкы ла катап космоско чыккан кижилер — Леонов, онын кийинде 57 чыгыш болгон.

2.1991 жыл албаты ортодо өдөтөн экспедицияларла бай болор. 10 мартта «Мир» деп станцияга советский экспедицияла кожо Великобританиянын, октябрьда — Австриянын космонавттары атанар.

Газеттен.

● Тооломолорды сөстөрлө чыгара бичигер. Текстте бар айлардын аттарын алтайлап айдыгар. Арткан айлардын алтай аттарын слер билереер бе?

393. Кычырар. Улгерлик жолдыктарда не кереметинде айдылган? «Көк кайырчак» дегенин канайда ондодыгар?

Энирде иштең орой жанзам,
 Көк кайырчакты капшай ачадым.
 Жаңы солундарды **сондобой** билерге,
Жүрексиреп, кычырып оны баштайдым.
 Чанкыр туулардан келген солундар
Оморкодып, мениң санаамды көдүрөт.
 Албатым ойгонып, Алтайын корулап,
Жагырта төзөш ичкери көндүтөт.

М. Кебезекова.

● Карарткан сөстөрдүн лексический учурын жартагар.
 Олорго синонимдер ле антонимдер талдап бичигер.
Жагырта төзөш дегенин канайда оңдоп жадыгар?

394. «Калаш — ончо ло немениң бажы» дегени слер канайда оңдоп турганыгарды жартап берерге озо белетенип алыгар. Журукты көрүп, учурын база жартап алыгар.

● «Калаш — ончо ло немениң бажы» деп темага сочинение бичигер. Озо планын тургузып алыгар.

V. СӨСТИН БУДУМИ ЛЕ БУДЕР ЭП-АРГАЛАРЫ. УЧУРЛУ БӨЛҮКТЕРИНИНГ ЧЫН БИЧИЛЕРИ.

1. Сөстин учурлу бөлүктөрүн адап беригер.
2. Сөстин төзөгөзи кандый бөлүктөрдөн турар?
3. Сөстин башка-башка кеберин кандый кожулталар бүдүрүп жат?

4. Јаңыс укту сөстөр деп кандый сөстөрдү айдар? Олорды башка-башка кеберлү бир ле сөстөн канайда ылгаштырар?

5. Сөстөр канайда бүдүп јат? Төс эп-аргаларды адап берер.

6. Сөскө кандый табыштан башталган кожулта кожулары неден камаанду? Кандый ээжилер бар?

395. Карарткан сөстөрдүн учурлу бөлүктөрүн, олардын учурын јартап беригер.

Јайгы күн бийик тегериде билдирбезинен јылып баратты.

Јүзүн чечектү јаландар изү тынышла тынып јаткылады. Агаштардын бүрлери кыймыктанбай турды. Андый өйдө эрмектенер болзо, эрмек ыраак угулары јарт.

П. Кучияк.

● Угы жаңыс сөстөрдү талдап, чыгара бичигер. Тазылын ла төзөгөзін темдектериле көргүзөр.

396. Улгерди кычырып, карарткан сөстөрдүн бүткөн эбин, чын бичилерин јартагар.

СҮҮГЕН ЈЕРИМ.

1. Арказына ан өскөн
Ак **чечектү** Алтайыс.
Албатызын јыргаткан
Ада-Јоло јерибис.
Кобызында кой өскөн
Көк **чечектү** Алтайыс.
Көп лө јонды јыргаткан
Эне-Јоло јерибис.
2. Межелikte малыбыс
Беженнен туруп көптөзін.
Бүгүн бистин байрамыс
Элди-јонды јыргатсын
Аркадагы малыбыс

Алтаннан туруп көптөзін.
Албатынын байрамы
Алтай жерге жангылзын.

Г. Чараганова.

● Ылгаган сөстөрдү таблицада көргүскөн чийүү тем-
дектеринен келиштире чыгара бичигер. Кезик таблицага
эки-үч те сөс келиже берер.

	
чечек	тү

	
---	---

		
беш(ж)	ен(он)	нен

			
---	---	---	---

397. Ос, тын, анчы деп кажы ла сөстөн угы жангыс сөстөр
бүдүрүп, сөс колбулар бичигер.

398. Угы жангыс сөстөрдү колбожып турган сөстөриле кожо
чыгара бичигер.

1. Амыраар күнде клубта балдардын ойын-
жыргалы болды.

2. Олордын ойногонуын көрөргө журттын улу-
зы келди.

3. Бијечи балдар бијеледи, кожоңчы балдар
кожоңдоды, кайчылар кайлады, комысчылар ко-
мыс ойноды.

Көргүзү: Балдардын ойын-жыргалы, олордын
ойногонуын...

399. Берилген адалгыштар куучын-эрмектин кандын
бөлүктөрүнөн бүткенин ылгап жартагар.

Сүрткүш, жыргал, айылдаш, аягааш, үредүчи,
жолдош, жемит, таскаду, өштү.

400. Кычырар. Жарталгыштардын лексический учурын жартагар. База катап кычырала, изложение бичигер.

ПАМЯТНИК

Берлинде сүрекей жаан памятник тургузылган. Бийик төгнүн бажында таштан эткен баатыр — Советский Черүнийн солдады туру. Онын бир колында бойынын өштүлерин жендеген уур үлдүзи, экинчизиле кичинек кызычакты кучактап алган. Ол кызычак совет солдаттын жалбак ийнине жапшынып калган. Солдат оны өлүмнөн корып алган. Ол ак-жарыкта ончо балдарды өштүлөрдөн корыган. Казыр жутпалар катап жуу баштап, амыр-энчүни бузарга туру эмеш пе деп, ол бүгүн де бийиктен чугулду көрөт.

401. Карарткан сөстөрдү учуры жуук сөстөрлө солып кычыраар.

Көргүзү: сагышту бала — көгүстү бала.

Жалтанбас жуучыл, шулмус уулчак, койрык жол, бийиксү жер, боду ат, орык жол, кортык койон.

Керектү сөстөр: коркыбас, чыйрак, мыйрык, төг, жожон, чичке, коркынчак.

402. Үлгерди кычырар. Адалгыштан ла жарталгыштан бүткөн сөстөрдү чыгара бичип, тазылын ла сөс бүдүрер кожулталарын темдектериле көргүзөр.

Көргүзү: түктү, ортозынан,...

Алтын түктү айу өрөкөн
Агаш ортозынан чыгып басты,
Таскыл мееске једерге
Тамажын көдүрип базып ийди.
Кара тамажын јайа тудуп,
Эзиннен јытты јыткара берди.
Канду тынына јаман болорын
Бүгүнгү күнде деп ондободы.

П. Кучияк.

403. Кубулбастардын бүдүмин ылгайла, эрмектер тургузып бичиир.

Жаскыда, жабыста, кышкыда, энтирде, жайгыда.

● Учурлу бөлүктөрин темдектериле көргүзөр.

404. Текстти кычырар. Мында спорттын кандый бүдүми керегинде айдылган эмтир?

КАЙАЧЫЛАР.

Сыгын айдын учкары күндери. **Кырлыктан** ыраак жок Шиберти деп жерде жылым кайалар. Ол кайалардын жаныла өдүп жаткан кижин андагы **карамышкан** куй таштарды жастыра көрбөс. Азыйда мында «Желбегеннин уйазы» болгон жер деп, бистин каргандар айдыжат.

«Желбеген уйазынын» жанына 1989 жылда 33 **спортчы** жуулган. Мында Кан-Оозы аймактын кайага чыгаачыларынын маргаандары өткөн. **Моты-Оозынын, Мөндүр-Сокконнын** ла **Кырлыктын** кайачылары аймактын чемпионы деп атла ададары учун эки күнге улай маргышкандар.

Командалар ортодо **баштапкы** жерде **Мөндүр-Сокконнын**, экинчи ле үчинчи жерлерде **Кырлыктын** ла **Моты-Оозынын** кайачылары болдылар.

Кайага чыгары кижиге жаан **тузалу таскаду** берет. Иштең ле үредүнен чөлөө өйдө ару кейле тынарга, тонмок суу да ичип аларга барза, кандый жакшы!

Кайага чыгары бистин республикада там ла өңжип, өзүм алынып туру.

«Алтайдын чолмоны» газеттен.

● Сөстөрдүн бүткенин жартап алала, көргүскөн аайынча чыгара бичигер.

1. Сөс бүдүрер кожултанын болужыла бүткен: **Кырлыктан**,..

2. Эки сөс биригип эмезе колбожып бүткен: **Кан-Оозы**,..

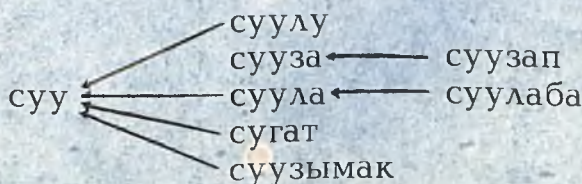
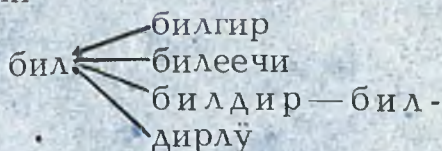
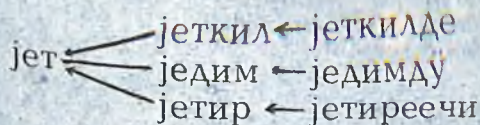
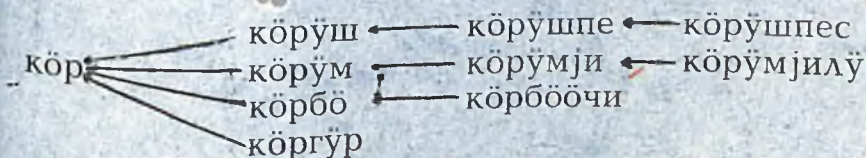
405. Сөскөлбуларда түней бөлүктү сөстөргө аяру салыгар. Ол сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү? Олор кандый кеберлү?

Сөстөрдү талда. Сангысканнын уйазы талда. Күскиде анда. Тайгадагы анда. Жаман кылыкты ташта. Ташта женес. Ишти башта. Башта бөрүктү. Ырыс иште. Кичеенип иште.

● Сөскөлбуларды бичип, түней бөлүктү сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүгү, кандый кеберлү — коштой бичип көргүзөр.

Көргүзү: Сөстөрдү талда — гл. Сангысканнын уйазы тал да — ад., ж. к.

406. Схемала көргүскен сөстөрдүн бүткенин жартатар.

● Бу сөстөрдүн бүткөн схемазын мынайда бойыгар тургузыгар.

Бил, билгир, билгирлү, билим, билеечи, билдир.

Өлөң, өлөңчи, өлөңдү, өлөңдө (гл.), өлөңгир, өлөңдөп.

Ук (ад.), укту, укта, укташ.

407. Колболу сөстөр кандый куучын-эрмектин бөлүктери, канайда бүткен, жартагар.

Олөтү, ак-кийик, башкүн, эртен-энгир, бош ой, бир уунда, колплат, ару-чек, ары жаны, бака-баш, тогузон, ак-чек, алан-ачык, аржан-суу.

● Сөс кандый куучын-эрмектин бөлүгү болгону канайда билер?

408. Кажы ла эки сөстөн колболу сөстөр бүдүрүп бичигер.

Койрык, тейрик. Удура, тедире. Амыр, энчү. Ак, жарык. Су, кадык. Кызыл, кат. Кол, чанак. Бийик, бийик.

409. Өрөгү эки таскадунын колболу сөстөрүн бөлип бичигер: озо жаба, ошон башка, үчинчизинде — чийүчек ажыра бичилгенин.

410. Кычырып, колболу сөстөрдү ле орфограммаларды таап жартагар.

Бистин орооннын албатызы госуларстволор ортодо блаашту сурактарды жуу жогынан, жөптөжү-куучындар өткүрүп, аайлажар керекте көп иш өткүрүп жат.

Ончо ороондор жагыдан кандый да жуу-жепсел эткилебезин, белен пушкаларды, танктарды, пулемётторды кайылтала, амыр-энчүгө иштейтен эдимдер эдер шүүлтени база бистин ороон айткан.

411. Үлгерди кычырар: Сөс кубултар кожулталу сөстөрдү көргүзүп, кожулталарынын учурын жартагар.

1. Бу калыктын ижиле
Менин ижим жаба.
Бу улустын **тыныжыла**
менин **тыныжым** жаба.
2. Кырларымнын **бирлиги**—
најылыктын бийиги.
Алтайымнын чындыйы—
карындаштык чындыйы.

С. Манитов.

3. Мындагы балдар ончозы жакшы.
Кажызы ла **озочыл**: хоккеисттер,
шахматисттер,
Конёкчылар, чаначылар.

П. Самык.

● Карарткан сөстөрдүн бүдүмин ле чын бичилерин
жартагар. 1-кы ла 2-чи үлгерди бичип алыгар.

412. Кычырып, карарткан сөстөр кандый куучын-эрмектин
бөлүгү, эрмектин кандый члени, айдып беригер.

Эртен-энгир **соок** суула јунунза, кижі
соокчыл болбос. Физкультурник кижинин **су-ка-**
дыгы жакшы, сыны коо, базыды јараш. **Су-кадык**
кижинин санаазы јарык, јүрүми сүүнчилү.

413. 1-кы **столбикке** тургуза ойдин глаголдорын, 2-чи
столбикке өткөн ойдин, үчинчизине келер ойдин глаголдо-
рын бичигер.

Кычырды, јураар, болужар, иштенер, бичи-
нер, ойноор, болужат, кычырар, иштенет,
көктөөр, кычырат, јурайт, ойноды, јарды,
көктөйт.

● Глаголдын ойлөрін кайдан таныдаар?

414. Берилген глаголдор кандый сөстөн бүткенин коштой
бичигер.

Көргүзү: иште^а — иш.

Оркөлө, ойно, анда, көрүкте, чоокырла, бу-
дукта, амыра, бастыр, кескиле, кийин.

415. Берилген глаголдорго антонимдер таап бичигер. Глаголдордын бирүзиле эрмек тургузала, оны куучын-эрмектин бөлүктөрилө ылгагар.

Сүүр — сүүбес, ундыыр — ундыбас. Коркы-
ыр — , иштеер — , ойноор — , јыргаар — , үре-
нер — , сөркөөр — .

416. Берилген сөстөрдүн бүдүмин ылгагар.

Ороор, ороон, ойноор, тырмаар, тараан, тараар, бурыыр, бичиир, жиилек, таандар.

Сол жанына узун үндү табышту, он жанына эки түнөй үндү табыш коштой турган сөстөрдү чыгара бичигер. Олордун тазылын темдегиле көргүзөер.

Көргүзү: ороон ороор
... ...

417. Үрөнгөн орфограммаларды эске алынып, диктант бичиирге белетенигер. Орфографический сөзликтен эрин чөйилер үндү табыш сөстүн эки-үч уйезине чыгара бичилетен сөстөр талдап, сол жанына, экинчи уйезинде бичилбес сөстөрдү он жанына бичигер.

418. Кычырар. Эрмектерди члендериле ылгагар. Көргүзилген орфограммалардын чын бичилерин жартаар.

1. Жазыл мөштөр өскөн Сарыкокшо суунун жаказында Никольское деп журт туруп жат. Бу журтта Туулу Алтайдын геройы Семен Владимирович Тартыков өзүп чыдаган. 2. Спорттун телекейлик классту мастери Анчы Самтаев Эре-Чуйда чыккан.

419. Диалогты кычырар. Диалог ло чике куучын-эрмекти бичикте кандый темдектеринен анылаар?

О-ө-ө-ө! Ичeenимнин үстинде кемдер бижелеп жат? Уйкумды не үстөөр? О-ө-ө-ө!

— Орөкөн, ичeenеерден чыгаар! Жангы жыл! — деп, ан-куштар кыйгырышты.

— О-ө-ө-ө! Очөбөсти очөбөөр. Жангы жыл жаскыда, О-ө-ө-ө!

— У-у-у! — деп, кайда да агаш аразында бөрү улыды. — Кыштын узун узун-ы-ын! Аштап туру-у-ум!

● Баштапкызы кандый ан болды? Оны кайдан билдөөр? Ол анга Жангы жыл ненин учун жаскыда болот?

420. Кычырар. Томиртканын, таралдын ла тийиннин
ўни кандый табыштарла көргүзилген? Ол табыштарды
айдып ылгагар.

Ан-куштар Соок-Таадакла таныжып, мынай-
да айдыштылар:

— Ток-ток, ток-ток. Мен томиртка, көп
агашты оорудан јаскам. Ток-ток, ток-ток. Док-
тор болорго сүүп јадым.

— Тар-р, тар-р, мен тар-
рал.

Таштар-р кыбына үр-
рен суккам.

Талдама мөштөр-р көп
өзөр-р,

Тар-р, тар-р, мен тар-
рал!

— Сук-сук! Сук-сук!

Мен тийин!

Сүреен јылу ујам бар,

Сугуп салган сайым бар!

Сук-сук! Сук-сук!

А. Ередеев.

● База кандый ан-куштын ўнин, табыжын билереер,
айдып береер.

421. Кычырар.

Кару балдар! Бу үредүлү јылды слер төрөл
тилигерди үренип, керектү көп билгир ле таска-
мал алдыгар. Келер үредүлү јылда ижигер онон
ары көндүгер, билгиреер ле таскамалаар онон
ары элбеер, быжуланар.

Төрөл тилигер керегинде айдылган үлгердин
төртјолдыктарын сананып, чокым-јарт кычырып
алыгар.

Ас та болзо, алтай калыгын

Ару көксинде кару ла карам.

Тыныга, каныга шинтип калган

Тилинди качан да ундыба, балам.

.....

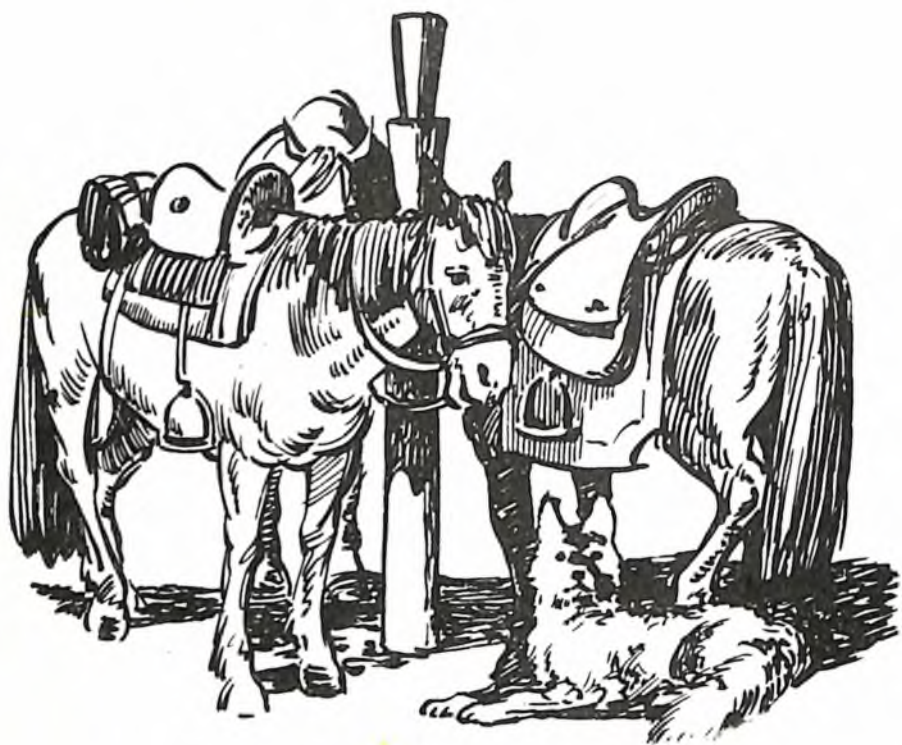
Канча ла бийик санаалу болзон,
Алтайын сего тўнгей ле карам.
Кандый да улу тилдерди ондозон,
Алтай тилинги ундыба, балам.

А. Самунов.

● Улгерчининг слерге баштанып айтканын ундыбай
бўдўрип жўригер.

И. И. Ортонулов. Күү.

И. И. Ӗртонулов. Малчылар жуунда.

И. И. Ортонулов. Обкөлөрдүн жолу.

БАЖАЛЫКТАР

Төрөл алтай тил керегинде.	
I — IV класстарда үренгенин катап көрөри.	
1§. Эрмек. Төс лө эчени члендер. Сөстин бөлүктөри, оорды чын бичири. Колболу сөстөр.	8
Куучын-эрмектин бөлүктөри	
2§. Адалгыш. Жарталгыш. Солума. Тооломо.	12
Глагол.	
Синтаксис. Пунктуация, куучын-эрмектин культуразы.	23
3§. Сөсколбу. Төс сөс лө камаанду сөс.	25
4§. Табылу, суракту, жакару ла кыйгылу эрмектер. Эрмектин члендери.	31
5§. Эрмектин төс члендери.	34
6§. Эрмектин эчени члендери. Жартаачы. Толтыраачы. Айалга.	42
7§. Кеңиткен ле кеңитпеген эрмектер.	45
8§. Укташ члендү эрмектер.	49
9§. Кычыру сөстү эрмектер.	52
10§. Колболу эрмектер.	55
11§. Чике куучын-эрмек. Диалог.	62
Үренгенин көрөр сурактар ла жакулталар.	
Фонетика. Графика. Орфоэпия.	
12§. Тилдин табыштары, оордын бүдери.	64
13§. Үндү ле туйук табыштар.	65
14§. Үнгүр ле тунгак туйуктар.	68
15§. Үндү табыштардын болиндери.	71
16§. Узун үндү табыштар.	74
17§. Катун ла жымжак үндү табыштардын сөстөрдө турар ээжизи.	78
18§. Буквалар. Алфавит.	84
19§. Үйе. Согулта. Үренгенин көрөр сурактар ла жакулталар.	94
Лексика ла фразеология. Тилдин культуразы.	
20§. Сөстин лексический учуры.	99
21§. Синонимдер. Антонимдер.	103
22§. Омонимдер. Омоформалар.	106
23§. Текши тузалана сөстөр лө аңылу сөстөр.	116
24§. Су-алтай сөстөр лө өскө тилдерден кирген сөстөр.	123
25§. Эскирип калган сөстөр лө жаңы сөстөр.	126
26§. Бузулбас колбулу сөстөр (фразеологизмдер).	133
Үренгенин көрөр сурактар ла жакулталар.	
Сөстин бүдүми, бүдери	
ле чын бичилери. Орфография.	135
27§. Сөс кубултар кожулта ла төзөгө.	143
28§. Тазыл ла сөс бүдүрер кожулта.	
29§. Кожулталардын чын бичилери.	

30§. Сөстин тазылы эмезе төзөгөзи токтогон тунгак туйукты чын бичири.	145
31§. Эрин үндүлөрдүн сөстөрдө бичилери.	151
32§. Элес үндүлөрдү чын бичири. Үренгенин көрөр сурактар ла жакытталар.	153
33§. Алтай тилде сөстөр бүдөр эп-аргалар.	157
34§. Колболу сөстөр. Үренгенин көрөр сурактар ла жакытталар.	161
35§. Жыл туркунына үренгенин катап көрөри ле бириктирери.	168
I. Тил керегинде наукалардын бөлүктөри.	168
II. Синтаксис ле пунктуация. Сосколбу ла эрмек.	169
III. Фонетика ла графика. Орфография.	175
IV. Лексика ла фразеология.	180
V. Сөстин бүдүмү ле бүдөр эп-аргалары.	
Учурлу бөлүктөрүнүн чын бичилери.	184

Нина Николаевна Суразакова

АЛТАЙСКИЙ ЯЗЫК

для 5 класса

Редактор Р. А. Лыкова. Художественный редактор В. И. Ор-
тонулова.
Технический редактор Е. К. Манышева. Корректор А. К. Тор-
бокова.

Сдано в набор 26.02.92. Подписано к печати 24.08.92. Формат
60х90¹/₁₆. Бумага офсетная № 1. Гарнитура балтика. Печать
офсетная. Усл. печ. л. 12,5+0,26 форз. Уч.-изд. л. 10,41+0,26
форз. Тираж 5000 экз. Заказ 818.

Горно-Алтайское книжное издательство. «Юч-Сюмер».
659 700, г. Горно-Алтайск, ул. Горно-Алтайская, 36.
Горно-Алтайская типография.
г. Горно-Алтайск, пр. Коммунистический, 35.

ТЕГИН ЛЕ КОЛБОЛУ ЭРМЕКТЕРДИ СИНТАКСИСЛЕ ЫЛГААРЫ

ЫЛГААР ПЛАН

1. Айдылган амадузыла эрмек кандый бүдүмдү?
2. Эрмек кыйгылу ба?
3. Грамматический төзөгөзи (төзөгөлөри).

Тегин эрмек

Колболу эрмек

4. Кениткен бе, кенит-пеген бе. 5. Эрмектин төс члендери 6. Эрмектин эчеги члендери (бар болзо). 7. Укташ члендери (бар болзо). 8. Кычыру сөс (бар болзо).	4. Колболу эрмектин тегин эрмектери, оордын төзөгөлөри. 5. Колболу эрмектин бөлүктөри (тегин эрмектери) канайда колбошкон: колбоочынын болушыла эмесе колбоочы жогына.

КАНАЙДА ЫЛГААРЫН КӨРГҮСКЕНИ.

Тегин

Калын жыштын жаказында шарлаак кара-суу акты. (Ч. Чуниж.)

Калын жыштын жаказында шарлаак кара-суу акты.

Колболу

Күскиде агаштын бүри түже берет, беленин жиилектери кып-кызыл турат.

1, 2

1 _____

2 _____

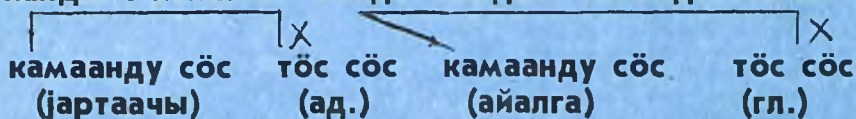
ЧИЙУ ТЕМДЕКТЕРЛЕ КӨРГУЗИП ЫЛГААРЫ

ЭРМЕКТИНГ ЧЛЕНДЕРИ:

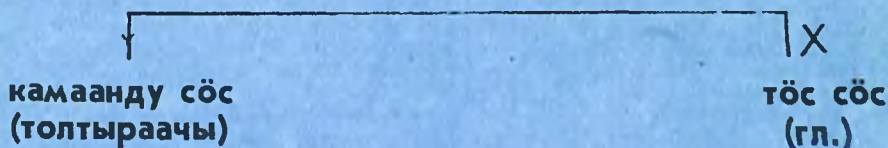
- _____ баштаачы
- ===== айдылаачы
- ~~~~~ жартаачы
- толтыраачы
- - - - - айалга

СӨСКОЛБУ

кандый! кемнинг! кайда! кайдан! канайда! качан!

кемди! нени! кемге! неге! кемле! неле!

ЧИКЕ КУУЧЫН-ЭРМЕК. ДИАЛОГ.

[] : [] " [] " — деп, [] • — [] ?

[] : [] ? [] ? — деп, [] • — [] ?

[] : [] ! [] ! — [] • — [] •

1101

ГОРНО-АЛТАЙСК · 1992